

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

A 983,513

GRAD
EREN
170
BUHR

Mkhitareants, Abel
Vep gaghtakanuteqni Hayots..

Վ, Է, Գ

ԳՆԳ, ԹԵԿԵՆՈՒԹԻԵՆԵ

Հ Ա Յ Ո Յ

ՏՐԵՊԻՋՈՆՈՒ

ԳՐԵԱՑ

ԱՐԷԼ ՎԵՐԴԱԳՆԵՑ ՄԻԻՔԱՐԵԱՆՑ

~~ԳՐԱԴԱՐԱՆ~~
~~ԳՐԻԳՈՐ ԱՊՈՍՏՈՆԻ~~
 Կարգաթիւ 592

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Ի ՑՊԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԿՐՈՑ

— 1857 —

Grad
EREN
170
BUHR

Ի ՊԱՅԻՆԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՅ

Տ. ՅԱԿՈԲԱՅ

ՍՐԻԱՋԱՆ ԱՐԻՆՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՆԱԽԱԳԻՏՆԵԼԻՔ

ԵՐԻԷՆ Տրապիկան քաղաքի պատմական
Ենցից հետաքրքիր եղողներուն քաջածանօթ է
արժանայիշատակ Բժշկեան Հ. Մինաս վար-
դապետին Պատմութիւն Պոնտոսի անունով գիր-
քը. որուն մէջ Մապադովկիոյ այս հին ու երե-
ւելի քաղաքամայրը մեծամեծ փոփոխութիւննե-
րու ենթակայ եղած կը տեսնուի, եւ զանազան
աղբերու ալ ՚ի սկզբանէ ասպնջական ըլլալով, զա-
նոնք իրեն բաղդին միշտ վեճակակից ըրած է ամեն
դարձուածքներու մէջ, ազգաց ժամանակագրու-
թեանց կարգը ընդարձակ էջեր գրուելով, կուս-
պաշտութեան աշխարհէն քրիստոնէական դա-
րուն միակ յիշատակարան մը ընծայուած՝ Սե-
ծովու հարաւային արեւելեան ափանց վայ՛փոքր
Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Սենք ալ որ այս հինաուրց յիշատակա-
րանին վրայ աչքերնիս դարձուցինք ներկայ մեր
ասպնջականութեան ասե՛ն, ուրիշ հետաքրքրու-
կան ոգւով մը աս քաղաքամօր յիշատակագիրը

կարդացինք. որ դեռ ազգերնուս մէջ առաջինը կը համարուի ազգային լեզուով Տրապիզոնը ստորագրելուն համար. ըսել կամիմ՝ Պոնտոսի պատմութիւնը :

Բայց անդ ուզածնիս չգտնելէն ետքը, ներկայ ազգերնուս վրան ալ կարեւոր տեղեկութիւն չգտանք բաց 'ի մէկ քանի տող խօսքերէ :

Մենք՝ որ Սամսոնէն սկսած մինչեւ Տրապիզոն Ղանիկու քաղաքներուն մէջ ազգերնուս համառօտ պատմութիւնը տուած եմք, աս տեղի եղածներուն ալ աւելի կը ցանկայինք ընդարձակը տալ. ուստի եւ կը յուսայինք որ ուզած տեղեկութիւննիս Պոնտոսի պատմութեանը մէջ լեօրէն կը գտնենք. բայց ինչպէս գիտեն ընթերցողք, միայն ազգիս եկեղեցիներուն համառօտ ստորագրութեամբքը հեղինակը իւր խօսքը կը կնքէ :

Վանի որ ձեռք զարկած եմք ազգիս համառօտ պատմութիւնը կազմել մեր ճանապարհորդական գրուածքին մէջ, մեր ուզածն էր գրտնել յիշեալ Պոնտոսի պատմութեանը մէջ հետեւեալ խնդրոց լուծումը :

Նախ՝ թէ Հայոց ազգը Հայաստանի ո՞ր մասնէն գաղթեր է Տրապիզոն. ե՞րբ եւ ո՞րքան է այս գաղթականութիւնը. ի՞նչ տեսակ ազգային դէպքեր անցած է մէջերնին 'ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը :

Երկրորդ՝ գտնել նոյնպէս յիշեալ պատմութեանը մէջ թէ ի՞նչ ատեն (եւ ի՞նչ դիպ-

ուածով հերձուած է ազգէն ներկայ հայալատին մասը . եւ ի՞նչ կրօնական խռովութիւններէ պատճառած է անիկայ :

Լըրրորդ՝ ազգերնուս հոգեւոր առաջնորդաց կարգը եւ ,յաջորդութիւնը որոշ թուականով՝ հանդերձ կարեւոր անյ.քերով :

Չորրորդ՝ եկեղեցեաց ստորագրութիւնները յիշատակաց արձանագիրներով մէկ տեղ, որոնք պատմաբանական կարգին լյս կուտան հմուտ պատմիչներէ աւելի :

Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը թէ որ ազգային այս կարեւոր խնդրոց եւ ծանօթութեանց պաշտօնն ալ վրան ունենար իրեն ստորագրութեանը հետ, եթէ ճշմարիտը ըսենք, չպիտի ստոյգը դրեր մեր հարցմանց պատասխանին, մանաւանդ երկրորդ խնդրոյն . ինչու որ ինքն ալ նոյն հերձուած մասին մէջ Հռոմայ կրօնքով սոյն քաղաքին ծնունդ ըլլալով, Հռովմայ պատիւ չպիտի բերէր . ըստ որում այն կրօնքն էր որ ազգերնէս այն հերձեալ մասը կտրեց, խռովութեան ու խորգութեան ողբալի խարութիւնը ձգեց մէկ ընտանեաց մէջ, եւ բաժնեց հայրը որդիէն, քոյրը եղբորէն . որուն աղետալի հեաեւանքը կը տեսնէ մինչեւ ցայսօր՝ ազգերնուս այս փոքրիկ գերդաստանը, որոնք մէկ տանէ ելած՝ մէկմէկու թշնամի են :

Ղշմարտասէր եւ անկողմնասէր պատմաբանի գործ է, որ ազգերնուս այս երկու մասը մէկ

տոհմի արիւն եւ մէկ հօր զաւակ ծանչնալով, երկուքին վրայ մէկ սրտով ցաւի . երկուքին անցքը մէկ աչքով տեսնէ ու մէկ գրչով գրէ . ազգին մութիւնը միայն նպատակ բռնելով՝ հերձեալ մասը ձևուքէ չթաղու , քանի որ անհկայ ալ ազգին հասուածեալ արիւնն է :

Ասիկայ միայն ըլլալով մեր հետաքրքրութեան հոգին , խօնարհաբար կը յայտնեմ՝ ընթերցողաց աս նախագիտելքիս մէջ ներկայ ընելք պատմութեանս նիւթերուն տեղերը թէ՛

Առաջին հարցման պատասխանին պիտի յառաջ բերեմք ազգային պատմիչներէն , եկեղեցեաց արձանագրութիւններէն եւ յիշատակարաններէն :

Երկրորդինը՝ նոյնպէս ազգիս վերջին պատմաբաններէն , ակնառեսներու վկայութենէն եւ կրօնական դէպքերէն :

Երրորդ եւ չորրորդ ինդիրները իրենց նիւթական կազմութիւնը պիտի ունենան , մէկը ժամանագրական կարգ մը , միւսը մանրամասն ստորագրութիւն :

Ասոր իբրեւ հինգերորդ յօդուած կը կարգեմք Ղանիկու քաղաքաց ստորագրութիւնը , որունք ս'չ իբրեւ պատմաբանական անցք հետաքրքիր եղողներուն մօքերը գոհ ընելու համար կը դնեմք , այլ միայն ի ծանօթութիւն ազգերսուս , որ անոնց մէջ կը բնակին եւ փոխադարձ երթեւեկութիւն կրնեն աս ուսուր ընելու : Ասկէ մեր ընելիք շա-

հը՛ ազգայնոց օգուան է, եղելոց 'ի Քանիկս, ո-
րոց յարդասիրութեանց փոխարէն կը նուիրեմք
մեր ըրած ճանապարհորդական վաստակը, Սո-
տուճոյ ակնկալելով մեր վարձուց հասուցումը:

ԱՌԱՋԻՆ ՅՅԴՊԻՅՆ

Հայոց ազգին հայրաստանէն դաղթուամբ . — Գաղթե-
լուն ժամանակը եւ դաղթակիցնաց որքանութիւնը .
— Ազգային անցքերը մինչեւ մեր օրերը :

ՄԻՆՉԵՒ Հիմա ուրուրեք որ հան-
դիպեցանք ազգերնուս այլեւայլ իշխա-
նութեանց տակ, բոլոր անոնց առաջին
դաղթականութիւնը հայրենեաց երկրէն՝
մի միայն Անի մայրաքաղաքէն կը գրու-
նեմք :

Ազգային պատմութիւնը եւ մաս-
նաւորաց գրուածք բոլորն ալ միահա-
մուռ պատմական միտքերը յիշեալ բազ-
մամարդ քաղաքը կ'առաջնորդեն, ազ-
գիս բոլոր տիեզերք յրուելուն պատճա-
ռը անոր աւերման դէպքերուն մէջը զրտ-
նալու :

Ի՞նչ զարմանք, եւ ի՞նչ համանմա-
նութիւն. որ մարդկային ազգի առաջին
ցրումը Հայաստանի առջի նահապետէն
ըլլայ. եւ այժմ ալ Հայ ազգին ցրու-

մը նոյնպէս Հայաստանէն սլատմաութի :

Արպիտ յորդահոս աղբերակներն էր
 Մնին ազգացին սերնդոց, որ երկրաղբն
 տիս գրեթէ չորս ութրաբ իրեն վտակը
 վաղցուց . անսպառելի մարդկային հո-
 սանք մը դարերով ամեն աշխարհք թա-
 փեց . ու երեք հարիւր տարիի չափ (1046
 -1319) տակաւին չէր պարպեր իրեն
 մարդաշատ անկիւնները :

Պէտարապոլսի հայոց մուտքը այն
 երկրին մէջ, (որուն անցքը համառօ-
 տեր եմք 1838 թուականին ըրած ճա-
 նապարհորդութեանս մէջ), ազգային
 պատմիչներէն կիսանստը, որ եղած է
 Մնի քաղաքին գաղթական կողմուսնէն .
 անոր բնակչաց մեծ մասը Փրիչական
 1064 թուականին չուեցին առջի գնա-
 ցողներուն ետեւէն ՚ի Մոլտաւիտ . անկէ
 ալ անցան ՚ի հաստան : Մսկէ յառաջ
 որոշ ժամանակագրութեամբ չեմք գրտ-
 ներ Մնեցի հայոց գաղթականութիւնը .
 բայց եթէ երկու տարիով յառաջ Մ-
 նիի առջի աւերման ստին հատուած

մը կը յիշուի Աֆհաստան հասած՝ Աֆհաստանի ճանապարհորդութեանը մէջ եր. 54. առանց յայտնի որքանութեան :

Իսկ Ղրիմու հայոց դաղթականութիւնը, որուն նմանապէս պատմաբանական անցքը զրած եմք յիշեալ ճանապարհորդութեան մէջ, եղած է նոյն մայրաքաղաքէն անոր վերջի աւերմունքներուն ատեն՝ առջի հատուածէն հարիւր եօթանասուն եւ հինգ տարի ետքը՝ Փրկչական 1239 թուականին :

Այժմեան Տրապիզոն եղած հայոց ազգն ալ աս դաղթականութեան ան հատուածն է, որոնք նոյն Փրկչական 1239 թուականին Անիի վերջին հարուածներուն երեսէն հեռացան մի մասըն Ասպուրական (Անայ երկիրը), մի մասն Խաղտիք (Հաճարստան), մէկ մասն ալ Համշէն ու Տրապիզոն* :

Բայց ինչպէս յայտնի է պատմա-

* Ճանապարհորդութիւն Աֆհաստանի. եր. 66—84 :

բաններէն , յիշեալ Փրկչական 1239
 Թուականէն ետքն ալ Մնիէն հայոց գաղ-
 Թական եկան Տրապիզոն . վասն զի՝ աս
 ժամանակի Թաթարաց արշաւանքի ա-
 տեն՝ քաղաքին բնակիչներէն փախստական
 եկան Հայաստանէն . ան բաժնէն որ դէպ
 'ի Ան եւ 'ի Սիս կերթար , կէս մ'ալ
 անկէ հասուած գնալով դէպ 'ի հիւսիս
 Սեւ ծովին մօտենալով , մտան ասոնք
 ալ Խաղտեաց գաւառը . ոմանք ցրուե-
 ցան Համշէն . ոմանք ալ իջան Տրապի-
 զոն յիշեալ Թուականին :

Իսկ Մնուոյ վերջին կործանման ա-
 տեն , որ սոսկալի զեանաշարժութենէ ե-
 դաւ յամին 1319 . նորէն մաս մ'ալ Մ-
 նիի բնակիչներէն նոյն ճանապարհովը
 գաղթեցան մի եւ նոյն վերը յիշուած եր-
 կիրները՝ Ասպուրական , Պարսկաս-
 տան , Խաղտիք . ասկէ ալ Համշէն ու
 Տրապիզոն քաղաքը ; ուր որ առջի գաղ-
 Թական հայերը իրենց բնակութիւննին
 հաստատեր էին :

Այս տեղեկութիւնները կուտան ազ-

գիս ժամանակակից պատմաբանները՝ Սամուէլ Լենցի, Մատթէոս Ուրհայեցի, Արարան պատմիչ եւ Բրիտտակէս Աստիվերացի. որոցմէ Լէհաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակը Լենին պատմութիւնը կազմեր է. եւ Տրապիզոնի Հայ գաղթականաց համար յառաջիկայ յօդուածը կուտայ :

“Եղա 'ի վերջին կործանման Լեն
 “ւոյ մի մասն բնակչաց չոգաւ 'ի Ասս
 “պուրական աշխարհ. անտի 'ի Պարսկաստան
 “տան եւ անտի յԵթզերիսան. եւ մի մասն
 “դէպ 'ի Խաղտիս, 'ի Համշէն եւ 'ի Տրապիզոն . . . ուրանոր փախուցեալ կային
 “յառաջագոյն եւ բազմութիւնք Հայոց .
 “որոց բազմացեալ ունէին եպիսկոպոս յաս
 “մի տեառն 1342 . . . իսկ որք մնացին 'ի
 “Համշէն, կէս մի աղքատութեամբ տը
 “ւայտեալ՝ անցին 'ի Տրապիզոն առ առ
 “ռաջին Լենցիս եղեալս անդ, եւ ըսփ
 “ռեցան 'ի գիւղերէս. կէս մի չոգան 'ի
 “Սիւրմէնէ եւ 'ի Խուրշուհի. եւ մնաց
 “եալքն դարձան յայլազգութիւն. (Ղա

“նապարհորդ . Ահհաստանի . եր . 84) :

Անեցի հայերը Տրապիզոնի մէջ քաղաքանալու ատեն՝ Ալէքսիոս Առմեննոս՝ (որու տոհմը Տրապիզոնի ինքնագլուխ թագաւորներուն տունէն կ'իջնար) երեսուն եւ հինգ տարի յառաջ կայար կոչվեր էր Տրապիզոնի . ուստի ասոր մարդասիրութեան շնորհն եղաւ , որով զաղթական հայերը Տրապիզոնի մէջ բնակութիւն զտան , որու համար կրսէ Անիի պատմութիւնը . “ Ուր (Տրապիզոն) “ յոյն թագաւորն Աիր-Ալէքսիոս ետ նու “ ջա (Հայոց) բնակութիւն եւ տեղի ե- “ կեղեցեաց վանաց , ” (Անդ .) :

Ահհաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակին տուած այս վկայութենէն ժամանակագրական անհամաձայնութիւն կելլէ պատմութեան ընթացքին մէջ , զոր մենք առանց նշմարելու չենք կրնար անցնիլ :

Արեւնայ թէ վերապատուելի հեղեկակր վեր 'ի վերոյ տեսութեամբ միայն ինդրոյն վրայէն անցնելով , զանազա-

նութիւնը միտք չէ առել . բայց անիկայ
յայտնի է որ, գազթական Հայոց առաջին
չուն չուն 'ի Տրապիզոն՝ եղած է 1239
փրկչական թուին, եւ երկրորդը 1319ին :

Այս նորեկ բազմութիւնը առաջին
մասին հետ միատեղ Արւ-Ալէքսիոս Տրապիզոնի
կայսեր շնորհիւր քաղաքին մէջ բնակութիւն կը
հաստատեն, որ ասոնց
գալստենէն՝ ինչպէս վերը ըսինք, երեսուն
եւ հինգ տարի յառաջ թագաւորական
պահը նստած էր :

Այդ Ալէքսիոս Տրապիզոնի կայսրը ըստ
վկայութեան յիշեալ հեղինակին, քաղաքին
մէջ Հայոց ազգին եկեղեցւոյ տեղ ալ
կուտայ . “Աս նոցա բնակութիւն եւ
տեղի եկեղեցեաց եւ վանաց ,” :

Աւ այս եկեղեցեաց ու վանքի շինութեան
թիւր կը գտնամք 165-175 տարի ետքը
Հայոց Տրապիզոն գալէն, ինչպէս ասոնց
արձանագիրները կ'ընթեռնուին :

Ասոր վրայ ալ յաւելցունենք երեւ

սուն եւ հինգ տարի, որ Արի-Ալէքսիոսը կը թագաւորէր Տրապիզոն, կայսեր կեանքը մինչեւ Հայոց եկեղեցիներու շինւելուն օրերը՝ քոլորը միատեղ կըլլան 210 տարի, որ անհաւատալի կերեւնայ ընթերցողաց, եթէ Արի-Ալէքսիոս կայսրը այսքան բազմաժամանակեայ կեանք մը ունենար :

Այս ժամանակազրական տարբերութիւնը զոր կրնէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը առանց քննութեան, ստուգելու համար՝ երկու խնդիր կան յառաջ բերելու :

Առաջինը՝ որ վերոյիշեալ հեղինակը ուշադրութեամբ կարդացած չէ եկեղեցեաց շինութեանց արձանագիրները, որոնք կարելի է ըսել, թէ գուցէ այն թուականներէն յառաջ շինուեցան. որոնց մէջ իրօք կը յիշատակվի Արի-Ալէքսիոսի պատմութիւնը :

Երկրորդ խնդիրը աս կարծիքն է, որ գուցէ երկու համանուն թագաւորք եղեր են Տրապիզոն Ալէքսիոս անուամբ .

որոնց մէկին օրովը հայերը հոն գաղթելով բնակութեան տեղ առին . երկրորդին օրովն ալ եկեղեցի եւ վանք շինեցին :

Երկուքին լուծումն ալ պարզ է . առաջինին համար՝ եկեղեցիներուն եւ վանքին արձանագրութիւնները, (որոնք յառաջ բերուած են Պոնտոսի պատմութեանը մէջ), բնագրին հետ բաղդատելով՝ մի եւ նոյն ժամանակը գտանք, այն է 1414 թուականները :

Իսկ երկրորդ խնդրոյն լուծումը, նոյն իսկ հեղինակը կուտայ, որ Պոնտոսի թագաւորաց մէջ՝ Աիր-Մէքսիոսէն զատ ուրիշ թագաւոր չկայ եղեր Մէքսիոս անւամբ, (տես 'ի պատմութիւն Պոնտոսի եր . 63 .)

Իայց այս ժամանակագրական քննութեամբն ալ, որ տարբերութիւն կուտայ պատմութեան ընթացքին, դարձեալ անլուծանելի կը մնայ, թէ Աիր-Մէքսիոս Տրապիզոնի ինքնակոչ կայսրը երկու հարիւր տարի կեանք ունեցա՞ւ թէ ոչ . որուն կենացը վրայ յաւելցնելը եւս քսան

կամ երեսուն տարի իր ծննդեանն մինչև թագաւորութեան ատեն, հարկաւ անհաւատալի կերեւնայ մարդու մը կենաց այսքան ամոց բազմութիւն :

Ասիկայ թողլով յունաց ժամանակադիրներուն, անցնինք պատմութեանս կարեւոր խնդրոյն, որ աս տեղս կը ծագի. այն է, թէ Անիի աս հայ գաղթականներէն յառաջ՝ Տրապիզոնի մէջ Հայազղի կար թէ ոչ. ըստ որում Տրապիզոն քաղաքը Հայաստանի Խաղտեաց գաւառը ըլլալով, հին աշխարհագիրներէն գիտեմք, որ Խաղտեաց գաւառն ալ Հայաստանի գաւառներէն մէկըն է, որ թէ եւ յունաց իշխանութեան տակն էր, գուցէ անոնց բազուկը մինչև Աարին երկնցած ատեն, բայց բուն Հայաստան ըլլալով անիկայ, կրնայ ըլլալ որ անոնց տիրապետութենէն յառաջ կամ ետքը Տրապիզոնի մէջ հայոց բազմութիւն ալ ըլլար :

Առայժմ ձեռնհասութիւն չունեալով պատմութեանց խորը նմանալու,

մանաւանդ որ ձեռքերնիս մինչեւ ան-
դամ Խորենացւոյ պատմութիւնն ալ չու-
նենալով, միջին դարու ժամանակներուն
կապաւինիմք ճիշդ խնդիրը լուծելու .
կամ թէ ըսեմք Անիի Հայոց գաղթա-
կանութենէն երեք դար ալ դէպ ՚ի վեր
գնալով, մինչեւ փրկչական 1000 թը-
ւականը ազգային պատմութեանց մէջ :

Աս ժամանակներուն մէջ Անիի գաղ-
թականութենէն զատ ճիշդ տեղեկու-
թիւն չեմք գտնար ազգերնուս վրայ թէ
Հայաստանէն դուրս եղած ըլլայ երե-
ւելի գաղթականութեամբք որոշ ժամա-
նակի մը մէջ . ուստի Տրապիզոն որ Հա-
յաստանի երկիրն է, կարծիք կրնեմք որ
հոն հայոց բնակութիւն ալ եղած է յու-
նաց տիրապետութենէն յառաջ եւ յետոյ .
որուն հայ բնակչացը վրան ալ խօսք ըրած
չեն ազգային պատմիչները . թէ եւ Տը-
րապիզոն յիշեալ տիրապետութենէն ետքը
յուհաց անցաւ եւ անոնց իշխանութեան
տակը կը կառավարուէր, բայց երկիրը
դարձեալ Հայաստանի Խաղտեաց գա-

ւառը կը կացուցանէր, ինչպէս մինչեւ ցայսօր ալ :

Բայց վերջի ազգային դատութեաններուն որ ճիշդ ժամանակ կը տրուի ի պատմաբանից, ասով չէ թէ Տրապիզոնի մէջ երբ հայ եղածին ժամանակը կամեցեր են որոշել, այլ ինչպէս ամենուս յայտնի է, Անիի նման մարդաշատ քաղաքին աւերմանը ու անոր բնակչացը երկրէ երկիր տարազիր ըլլալուն շրջանը կամեցեր են ցուցնել պատմութեանց ժամանակագրութիւններուն մէջ :

Այլ թէ վերը յիշուած հայոց Անիի գաղթականութեանց ժամանակէն երկու դար յառաջ Պոնտոսի մայրաքաղաքին մէջ հայ բնակիչ կար, Պետրոս գետադարձ ըստուած կաթողիկոսին երեւելի դէպքէն յայտնի կը տեսնուի, որ եղաւ Փրկչական 1019 թուականին :

Քանզի՛ այս թուականիս մէջ երբ որ յունաց Ասիլ կայսրը արեւելք Արաց վրայ պատերազմի ելաւ, Յովհաննէս Բագրատունի հայոց թագաւորը

վախցաւ, որ չըլլայ թէ Հայաստանի վերայ ալ վազէ. ուստի Մնիի վաճառուելուն չար խորհուրդը 'ի մտի յղանալով, Մնին կայսեր յանձնելուն ձեռագիրը կուղարկէ Պետրոս կաթողիկոսին, որ ան ասին Հայոց Սենեքերիմ թագաւորին քով կը բնակէր Սեբաստիա. եւ կը գրէ անոր, որ իրեն ձեռագիրը կայսեր տանի ու հաշտութիւնը հաստատէ :

Պետրոս կաթողիկոսը թագաւորին պրովը կուգայ կրներկայանայ կայսեր Պոնտոսի երկիրը Խաղտեաց գաւառին մէջ. որուն համար յետագայ պատմիչները կըսեն՝ թէ Տրապիզոնի մէջն էր :

Վայսրը շատ ուրախանալով այս անկարծելի տուրեւառութեան նամակին վրայ, որ մտքէն չէր անցուներ, կաթողիկոսը մեծարելով իրեն քովը պահեց ժամանակ մը մինչեւ մկրտութեան ջրօրհնեաց օրը, ուր սովորութիւն էր քրիստոնեաց թագաւորներուն ոտքով մրկրտութեան տեղն երթալ եկեղեցական ուխտին հաւասարելով, եւ ան օրը կայս-

ըր կը հրամայէ կաթուղիկոսին ջուր օրհնել հայոց եկեղեցւոյ արարողութեամբ, եւ գետը իր ընթացքէն դառնալուն ըսքանչելիքը կը տեսնեն, ինչպէս պատմաբաններէն վկայուած է ։

Ասկէ կը հասկըցուի, որ ան ատեն Տրապիզոնի մէջ հայոց բազմութիւն կար, որոց համար կայսրը կը հրամայէ հայոց սովորութեամբ այն արարողութիւնը կատարել ։

Բայց թէ այս ազգային արարողութիւնը Տրապիզոնի մէջ եղաւ, ժամանակակից պատմիչները Տրապիզոն քաղաքը յանուանէ չեն յիշատակեր . այլ ինչպէս վերը ըսինք, Խաղտեաց գաւառը կը յիշուի, որուն մէջ ըստ ասելոյ Աստիվերտեոյն՝ « 'ի մարմանդս Պոնտոսի », կը ձմերէր կայսրը . ուր որ Պետրոս կաթուղիկոսը գետի դարձին սքանչելիքն ըրաւ, ու Գետադարձ ըսուեցաւ, ինչպէս հետեւեալ վկայութեանը մէջ ։

« Իսկ թագաւորն (Աստիլ) դառնայ ,, 'ի ձմերոցն 'ի մարմանդս Պոնտոսի . եւ

„իջեալ 'ի գաւառն Խաղտեաց՝ երեկօ-
 „թրս առնէ . որում զհետ եկեալ հայ-
 „րապետին Պետրոսի , հանդիպի նմա
 „յաւուրս աստուածայայտնութեան մե-
 „ծի տօնին , եւ մեծարեալ պատուի 'ի
 „նմանէ „ (Աստիվերտ . եր . 11 . տպագ-
 բեալն :)

Յետագայ պատմիչներէն՝ ասոր հա-
 մաձայն կը խօսի Հ . Չամչեանն ալ ի-
 բն ժողովածու պատմագրութեանը մէջ .
 (գ . հատոր) :

Բայց ասոնցմէ տարբեր վկայութիւն
 կուտայ այսմաւուրքը յունուարի 6 ին .
 որուն կերեւայ թէ հետեւեր է Պոնտոսի
 պատմութեան հեղինակն ալ , որ ջրօրհ-
 նեաց տեղը Տրապիզոն կը ղնէ :

Այսմաւուրքը կըսէ . “ յորժամ մեծ
 “ կայսրն յունաց Ասիլ դարձեալ 'ի
 “ պատերազմէն Արաց , եկեալ էր 'ի քաղա-
 “ քըն Տրապիզոնի ձմերոցի պատճառաւ ,
 “ յաւուրսն յայնոսիկ զնաց առ նա Պետ-
 “ րոս Աթուղիկոս . եւ կայսրն բազում
 “ սիրով ընկալաւ զնա եւ առ ժամանակ

“ մի պահեաց առ իւր . եւ ՚ի դալ տօնի
 “ Եւստուածայայտնութեանն՝ հրամայ-
 “ եաց նմա օրհնել զՋուրն ՚ի գետն առա-
 “ ջի իւր ըստ ծիսի եւ արարողութեան
 “ Հայոց ,” (6 . յունվարի) :

Բայց Պոնտոսի պատմագիրը գետն
 ալ յայտնի ընելով, ժամանակի փոփո-
 խութիւն կը դնէ յիշեալ անցքին մէջ՝
 Լաստիվերտցիին տուած ժամանակէն՝ եր-
 կու տարի ետքը գնելով Պետրոս Ա-
 թուղեկոսին Տրապիզոն գալը ըսելով .
 “ յամի տեառն 1022 Յովհաննէս արքայ
 առաքիսց զՊետրոս կաթուղեկոս ՚ի Տը-
 րապիզոն առ կայսրն խօսիլ ՚ի հաշտու-
 թիւն . . . եւ զՊետրոս կաթուղեկոս
 մեծարեալ պահեաց առ իւր ժամանակ
 մի . եւ ՚ի տօնի մկրտութեան ետ օրհնել
 զՋուրն ՚ի գետն Տրապիզոնի ,” եր. 30-31 :

Եւհա աս հաւանական ապացուցու-
 թիւնները հաւաստի կընեն թէ՛ Ենիի
 գաղթականէն յառաջ Տրապիզոնի մէջ
 հայ բնակիչք եղեր են անշուշտ . իսկ Ե-
 նիէն եկածներուն համար յառաջ հաս-

տատեցինք թէ, Հայոց ազգին գաղթական մասը Տրապիզոն եկած է փրկչակա՛
1239 եւ **1319** թուականներուն մէջ
 իրենց եկեղեցիներուն հիմնարկութեանց
 ժամանակն է **1424** թուականին . ուս-
 տի կերեւելի թէ պատերազմաց երեսէն հար-
 ւածեալ այս նոր քաղաքացեալ ժողո-
 վուրդը՝ յընթացս հարիւր եօթանասուն
 եւ հինգ ամաց առանց եկեղեցւոյ մնա-
 ցեր են նոյն քաղաքին մէջ . ըստ որում՝
 չին յիշատակեր արձանագիրները թէ յիշ-
 եալ երկու դարուց մէջ հայերը եկեղե-
 ցի ունէին :

Բայց հաւանական կերեւելի արդեօք
 քրիստոնեայ կրօնասէր Ազգի մը համար
 վճռաբար ըսել, թէ քրիստոնեայ երկրի
 մէջ առանց եկեղեցւոյ հարիւրաւոր տա-
 րիներով կեցած ըլլայ . որոնք նոյն իսկ
 կրօնքի վերաբերութեամբ մեծամեծ հար-
 ւածներու քաջութեամբ դէմ դրած,
 դարձեալ քրիստոնէական կրօնքը անխախտ
 ու ազատակամ պաշտելու են համար, հայ-
 րենիքնին, կալուածքնին եւ մինչեւ ան-

գամ կեանքերնին ձգեր են թշնամեաց
 զէնքին առջեւ, ու կրօնքնին չձգելու հա-
 մար՝ աշխարհքէ աշխարհք, ծովէ ծով
 թափառական եղեր, որպէս զի միմիայն
 իրենց կրօնքի ու հաւատոյ ազատութիւ-
 նը պահեն, եւ նոյն կրօնական ազատու-
 թիւնը Մատուածպաշտութեամբ պայ-
 ծառացրնեն :

Այո՛ այն ազգն է Հայոց սղզը, եւ
 այն քաղաքէն ելած, ուր որ իրենց քրիս-
 տոնէական կրօնքը ազատութեամբ պաշ-
 տելնուն համար՝ հազար ու մէկ եկե-
 ղեցիներ կառուցեր էին, եւ անոնց մէջ
 իրենց հաւատքը կը պայծառացրնէին .
 ուստի թէ եւ անոնց եկեղեցւոյ շինու-
 թիւնները Տրապիզոնի մէջ հարիւր եօ-
 թանասուն եւ հինգ տարի ետքը կը յի-
 շատակուին իրենց դալէն, բայց անհնա-
 րին է կարծել թէ եկեղեցի չունէին հա-
 յերը նոյն քաղաքին մէջ :

Աս կարծիքը հաստատելու համար,
 երկու ասպնուցութիւն ունիմք . որոնք
 կը հաստատեն թէ հայերը իրենց այժ-

մեան եկեղեցիէն յառաջ՝ եկեղեցի ունէին Տրապիզոնի մէջ :

Առաջին ապացուցութիւնը պատմաբաններէն կառնուածք, որոնք Տրապիզոնի Հայոց եկեղեցիներուն շինութենէն յառաջ կը յիշատակեն նոյն քաղաքի հայոց եպիսկոպոսը Ստեփաննոս անուն, որ 1342 թուականին Սոյ ժողովքը գնաց Մխիթար կաթողիկոսի ատեն. ուր որ պատահանի գրեցին 'ի Հռովմ ընդդէմ ամբաստանութեանց 'ի վերայ եկեղեցւոյն հայոց :

Արկրորդը որ ամենէն ստոյգն է, կերեւնայ Չարխափան ըսուած Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ շինութեան արձանագիրէն. ըստ որում հոն կը տեսնուի, որ այս եկեղեցւոյ շինութենէն յառաջ, (որ եղած է հայոց ՊԶ. թուականին) նոյն տեղը եկեղեցի կայ եղեր. իսկ յիշեալ թուականին եղած շինութիւնը՝ վերջինը եղած է, ինչպէս կը վերկայէ արձանագիրն ալ. « Չվերջին շինող սուրբ տաճարիս Խոճայ Շամշա-

տին եւ զիւր կողակիցն, եւ զգաւական պարոն Խաչատուր՝ յիշեցէք ՚ի սուրբ աղօթքս ձեր. ՚ի թ. հայոց ՊԶ.», (1431) :

Եւելի ապացոյց կրնայ ըլլալ Չարխափանէն յառաջ եկեղեցի ըլլալուն մի եւնոյն տեղը, անոր հին գերեզմաննոցը, որոց քարերը հիմա եկեղեցւոյն սաւայատակ ըրած են . սսոնց մէջ հայոց ՊԼԷ. թուականով արձանագրութիւններ կը գտնուին այս օրուան օրս, որոնք կը հաստատեն որ շատ տարիներով յառաջ ազգը հոն եկեղեցի ունէր եւ գերեզմաննոց, ինչպէս չորրորդ յօդուածին մէջ դրած եմք :

Թող զայս, ազգերնուս նախնական սովորութիւնքը թէ հին եւ թէ նոր՝ կը վկայեն, որ հայերը երբէք առանց եկեղեցւոյ չեն մնար ուր որ գտնուին. սեպհական եկեղեցի ունենալէն յառաջ՝ մատուռ մ'ալ գոնէ կը հաստատեն ժամերգութիւն կատարելու համար . այսպէս ալ անսարակոյս Տրապիզոնի հայ գաղթականաց համար կարծելու եմք, թէ

իրենց զայստենէն յառաջ մինչեւ եկեղեցի շինելն՝ հաստատուն մատուռներ ունեցեր են հարկաւ քաղաքին մէջ, ուր որ եկեղեցիներ կառուցեր, երկիրն ալ ազգին սեպհականեր են, ինչպէս այժմեան եկեղեցիները :

Իսկ Ամենափրկիչ վանքին համար գիտենք, որ Խոճայ Ստեփաննոսի շինութենէն յառաջ մենաստանը եկեղեցի ունէր. եւ անկէ յառաջ միաբան կար մէջը. որոց կընծայէ հուլիրատուն՝ վանքը բոլոր իր անդաստանով, ինչպէս իրեն կարգին ըսելու եմք :

Ազգերնուս Տրապիզոնի մէջ հաստատուն բնակելուն ժամանակը այսպէս պատմաբաններէն ստուգելով՝ կը տեսնամք, որ ընդմէջ երեքտասաներորդ դարուն եղած է. թէ եւ անկէ յառաջ կային հայազգ ՚ի Տրապիզոն, բայց ինչպէս վերը ըսած եմք, որոշ ժամանակով յայտնի եղած չէ. եւ ասիկայ ան դարն էր, որ ժամանակ Ռուբինեան հայոց թագաւորութիւնը Միջերկրական ծովու ա-

րեւելեան ւափանց վրայէն նոր յաւիտե-
նականութեան Ովկիանոսը իջեր էր, որ
ժամանակ ալ հայերը Տրապիզոնի մէջ
եկեղեցի կը հաստատէին :

Հայոց եկեղեցիները՝ ինչպէս որոշ
ժամանակագրութեամբ կը տեսնուին ար-
ձանագիրներուն մէջ, շինուած են • Ըստ-
ւածամայր եկեղեցին Հայոց ՊԿԳ. (14-
14) թուականին • վասն զի՝ Պոնտոսի
պատմութիւնն ալ կըսէ որ «բուն եկե-
ղեցւոյ յիշատակարանը չկայ », • իսկ զան-
գակատունը ուրիշ թուական ունի Հա-
յոց՝ ՊԿԸ • (1429) ին :

Ըյս արձանագիրներէն կ'երեւնայ որ
այս՝ եկեղեցին շինիր է բոլոր ժողովուրդը
իրենց աշխատութեամբ Աիր-Մանուէլի
եւ Աիր-Ըլէքսի ժամանակը, ինչպէս կը
տեսնուին արձանագիրներուն մէջ, զո-
րոնք դրած եմք եկեղեցեաց ստորագրու-
թեաց կարգը :

Նըկրորդ եկեղեցին Չարխափան* մա-

---

* Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը կըսէ

կանուամբ . որ թէ եւ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը Յիսուսի անուամբ կը կոչէ, բայց առ հասարակ ազգերնուս մէջ Սուրբ Ստեփաննոս կ'ըսվի . այս եկեղեցին շինուած է առաջինէն երկու տարի ետքը Հայոց ՊՁ . Թուականին, Խոճայ Շամշատին անուամբ Հայ իշխանի մը արդեամբք . որ կերեւնայ թէ Խոճայ Ստեփաննոսի ազգականներէն է . որ վաւրքը հիմնեց ասկէ եօթը տարի յառաջ :

Երրորդ՝ Սուրբ Օգոստոս եկեղեցին է . որուն շինութեան թիւը յայտնի չէ արձանագրութիւն չունենալուն համար , որ եւ ոչ հին յիշատակարանին մէջը կայ եղեր . միայն թէ ասիկայ ալ հին ատենի շինուած է հաւաստի . ըստ որում ասոր գերեզմաննոցին մէջ հին խաչվեմ կայ Հայոց ԶԻԷ . Թուականին գրված :

Չորրորդն է Սուրբ Յօհաննէս եկե-

Թէ Չարխափան ըսվեցաւ այս եկեղեցին , շինելու ատեն վրայէն մարդ իյնալուն ու չմեռնելուն համար :

ղեցին՝ նոյնպէս անթուական՝ ու երեք եկեղեցիներէն ալ փոքր : որոց ստորագրութիւնը չօլուածին մէջ կուտամք, բաց Աստուածամայր եկեղեցիէն՝ որ պապական Հայոց ձեռքն է :

Իսկ վանքը Ամենափրկիչ անունով, որ պարսպապատ շինուած է քաղաքէն մէկ ժամ հեռի արեւելեան կողմը, խորաձորին արեւմտեան բարձր լանջին վրա, հայոց ՊԷԳ. (1424) Թուականին, Աիր-Ալէքսի Թագաւորութեան ժամանակը, բաւական պատմական տեղեկութիւն կուտայ իրեն ժամանակին վրայ :

Աս վանքը շինել է Խոճայ Ստեփան երեւելի հայազգի իշխանը իրեն արդեամբք, գնելով անոր չորս կողմը եղած ընդարձակ երկիրը լեռնով ու ձորով մինչեւ քաղաքին արեւելեան ծայրը, որ վանքին հետ անջնջելի յիշատակ կը թողու իրեն եւ իր ամուսնոյն եւ ծնողաց բարեպաշտ հոգւոյն՝ Ինուէր ազգին :

Ամենափրկիչ վանքին արժանայիշատակ այս հիմնադիրը՝ թէ եւ յայտնի չը-

ներ թէ յիշեալ թագաւորէն հրովարտակ առա՞ծ է թէ ոչ՝ նոյն վանքը բոլոր իւր անդաստանով ազգին սեպհական կալուած ընելու, բայց այս յայտնի է որ, 1461 թուականին Տրապիզոն Տաճկաց ձեռք անցնելէն ետքը՝ առջե հրովարտակն առաւ Բ. Սուլթան Պայազէտէն, եւ երկրորդը Սուլթան Սէլիմէն. որ իւր հօրմէն ետքը հրովարտակ հաննց վանքին քակուած տեղերը շինելու, ինչպէս հին յիշատակագիրը* կրսէ:

Աս յիշատակարանէն կերեւնայ, որ Վանքին տաճարը շինվելէն յառաջ՝ մի օւ նոյն տեղը մենաստան կայեղեր, ուր կային միաբանութիւն կրօնաւորաց. որոց Խոճայ Ստեփանը կը նուիրէ վանքը բոլոր իր գնեալ երկիրներով. ասկէ կերեւնայ

---

*Աս յիշատակարանը գոր կը յիշէ Պոնտոսի պատմութիւնը, եւ յառաջ կը բերէ անկէ վանքին վերաբերեալ վկայութիւնները; վանքէն յափշտակէ: Են մօտ ատեններս, ինչպէս կըսեն, պապական ժողովուրդները, եւ Մխիթարեանց վանքը ղրկեր են ՚ի Վանեաիկ: Ասոր համար գրած եմք շորսորդ յօդուածին մէջ:

որ այս շինութենէն յառաջ աս տեղս ալ
 եկեղեցի եղած է. եւ շատ մալիքիկ ալ
 այն անգ յիշատակարաններ շիներ են.
 Ինչպէս ահա կը տեսնուի եկեղեցւոյ յի-
 շատակարանի կտակին մէջ :

“ Ըրդ ես Խոճայ Ստեփաննոսս օտա-
 ,, ցայ ՚ի հալալ սրգեանց իմոց զտեղի
 ,, վոնացս իւր անգաօտանաւն. եւ շինեցի
 ,, զլուսազարդ աստճարս յիշատակ հոգւոյ
 ,, իմոյ եւ ՚ի վայելումն մանկանց սիրովնի.
 ,, եւ ետու միաբանից սուրբ ուխտիս ես
 ,, Խոճայ Ստեփաննոսս եւ իմ որդիքս. զի
 ,, հոսարակ ամենայն քրիստոնէից է վանքս
 ,, եւ կրօնաւորաց ոլք բնակեալ են ՚ի սմա ,,
 . . . Եսիկայ կրնայ հաւաստի վկայ ըւ-
 լալ Տրապիզոնի մէջ Հայոց եկեղեցի
 ըլլալուն՝ ներկայ եղածներէն յառաջ :

Անքը եւ քաղաքին եկեղեցիները
 եռայարկ քարաշէն զանգակատուններ ու-
 նէին, որոնք քակուեցան Տրապիզոն տաճ-
 կաց ձեռքը անցնելու ատեն. նոյնպէս
 քակուեցան վանքին եւ Եստուածամայր
 եկեղեցւոյն յարկերը : Եսոնք քակել սը-

ւաւ ԵՊԱՆՈՒԳ ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Թագաւորը, երբ քրիստոնէից կոտորուելուն հրամանը յետ առաւ, որու տեղ ազգային բարձր շէնքերը քակելու հրամանը բաւ :

Վանքին տաճարը ժամատուն ալ ունէր, զոր շիներ է Խոճայ Ղարայ՝ նոյնպէս գուցէ Խոճայ Ստեփանի ազգականներէն՝ հայազգի իշխան մը . բայց շինութեան թիւը յայտնի չէ . միայն յիշատակարանը այսպէս կը դրէ . « Բրիստոս ու » զորմի Խոճայ Ղարային հոգւոյն, որ » շինեց զվանից ժամատունն յիշատակիւր » հոգւոյն : »

Եսոր դուստրը վանքին պարսպին շինութեանը շինութիւն ըրած է . նոյնպէս եւս միւս բոլոր շէնքերը շինուած են մասնաւորաց տուրքով :

Մենաստանին շինութեան առջի ատենները երբ որ Եմենապիւրկչի տաճարը նոր կառուցուեցաւ, վանքին կառավարութիւնը միաբանից ձեռքն էր . ինչպէս կեռեւոյայ Խոճայ Ստեփանի յիշատակարա-

նէն, որ վանքին հիմնադիրն է. որ եւ վաճա-
քը իր սեպհական անդատանովը տուեր
է միաբանից սուրբ ուխտին :

Աս միջոցին միաբանութեան ճոխ ա-
տենն էր, եւ խիստ բարեկարգութեան
մէջ էին. գրադիտութիւնն ալ բաւական
ծաղկած էր մէջերնին. ինչպէս կիրեւնայ
անոնց այն ժամանակի գրաւոր գործքե-
րէն :

Այս բանը մեծ ցոյց մըն է արդա-
րեւ այնպիսի միաբանութեան մը յու-
սումնասիրութեան մէջ յառաջ գնալուն,
որոնք ասդիէն անդիէն այսպիսի փոքրիկ
եւ աննշան մենաւսան մը դիմելով, նոյն-
պէս աննշան եւ անուսումն մարդիկ, ա-
ռանց գիտնաւորի մը ձեռօք դաստիարակ-
ուելու, ասորուան օրս յիշատակ կը թո-
ղուն մեզ ընտիր ձեռագիր եկեղեցական
գրքեր, որոնցմով՝ տպագրութիւն չըլլա-
լէն՝ իրենց ամբողջ ժամերգութիւննին
կը կատարէին ՚ի փառս Աստուծոյ, եւ
զրեթէ ամբողջ եկեղեցական գրքերը ի-
րենց գրասիրութեան պատուն էր :

Այս ձեռագիրներէն մեզի յիշատակ մը-
նացածը փոքրիկ մաշտոց մըն է, նոյն Ամե-
նափրկիչ վանքը գրուած՝ Աստուածածնի
եկեղեցւոյ համար, ՚ի թուին հայոց ՋԺԷ
(1466) . որ իւր կարեւոր յիշատակա-
րանդ վը մեր պատմութեան ընթացքին
լոյս կուտայ, եւ քանի մը մթութիւն-
ներ կը պարզէ, որ է այս :

“Արդ գրեցաւ գիրքս այս որ կոչի
„ մաշտոց, ձեռամբ անարհեստ գրչի Ա-
„ւետիք աբեղայե տրապիզոնցւոյ ՚ի թը-
„ւին ՋԺԷ ընդհովանեաւ սուրբ Փրկի-
„չին եւ սուրբ Աարապետին եւ ամենա-
„յաղթ սուրբ նշանին . . . եւ եզի զսա-
„ ՚ի վերին եկեղեցին որ կոչի սուրբ Աստ-
„ուածածին, ՚ի վայելումն մանկանց սի-
„ոմնի եւ յիշատակ ինձ : ,”

Ասկէ կերեւնայ որ վանքը եղած ե-
կեղեցիներուն մէկն ալ սուրբ Աարապե-
տի անուամբ եղած է, որ հիմա չկայ . ա-
սոնց քննութիւնը ըրած եմք չորրորդ
յօդուածին մէջ :

Բայց ասկէ երկու հարիւր տարիի

չափ ետքը վանքին կառավարութիւնը ա-
թուակալաց ձեռքն էր, որոնք քաղաքու-
ցիներէն էին ու միշտ վանքը կրնատէին .
գուցէ ասոնք առաջնորդին կողմէն կը
դրուէին միարանքը կառավարելու հա-
մար կամ երկիրը մշակելու, ինչպէս մին-
չեւ հիմա ալ կայ :

Արքեմն աս իշխանութիւնը միարա-
նից ալ արուեցաւ, որուն կը վկայէ սա
հին յիշատակարանն ալ . « Ի թուին ՌՂԵ
,, (1648) վախճանեցաւ Ա. հտիք պա-
,, ըն աէրն . եւ յաջորդեաց զտեղին Աստ-
,, ուածատուր արեղան , , :

Որքան ալ որ հին յիշատակարանը
վերը յիշուած թուականին կապահովը-
նէ թէ վանքին կառավարութիւնը ա-
թուակալաց ձեռքն էր, այսու ամենայ-
նիւ կերեւնայ որ վանքը ընդհանրապէս
առաջնորդաց տեսչութեան տակն էր .
ինչպէս քանի մը հաւաստի վկայութիւն-
ներէ կառնուիք . վերը դրուած թուա-
կանէն եօթանասուն եւ հինգ տարի յա-
ռաջ՝ Յակոբ անուն եպիսկոպոս մը իրեն

առաջնորդութեան տաճարին սեղանը իրեն խորանովը հանդերձ ծաղկել տուած է անարուեստ պատկերներով՝ Փրկչական 1594 թուականին. որուն արձանագիրը նոյն խորանի կիսաբոլորակին լայնութեանը մէջ դրուած է ըստ այսմ. «Ծաղկե-
 ,,ցաւ լուսազարգ խորանս թվին ՌԻԲ
 ,, (1593) յառաջնորդութեան տէր Յա-
 ,, կոբ արհի եպիսկոպոսին : ,,

Յակոբ եպիսկոպոսին կը յաջորդէ Լեւոնիք եպիսկոպոսը. (զոր արձանագիրը մետրապօլիտ կանուանէ), որ եւ քրսան եւ ութ տարի ետքը նոյնպէս եկեղեցւոյ մէջը նկարներով առջինին պէս անարհեստ ոճով պատկերազարդել կուտայ. որ կերեւնայ թէ յունական վարդիտութեան գործ է վերջի ասեններու արուեստը ընկած ժամանակին : Ետը յիշատակարանը եկեղեցւոյ արեւմտեան դրսան ճակատը դրուած է փոքրիկ քարի վրայ, ըստ այսմ. «Ծաղկեցաւ տաճարս
 ,, աստուածային յիշատակ անջնջելի Լ-
 ,, ւեոնիք Թորապօլտին եւ իւր ծնողին .

„ԹՎԻՆ ՌԷ ԻՆ ԵԼ ՄԷԿ ԱԼԵԼԻ (1622): „

Աւետիք մետրապօլտէն ետքը վանքին կառավարութիւնը աթոռակալներու յանձնուեր էր՝ ինչպէս վերը ըսինք, եւ քսան եւ վեց տարի ասոնց ձեռքը մընալով վանքը: Աւետիք պարոն տէրը մեռնելէն ետքը Աստուածատուր աբեղյան կառնու վանքին կառավարութիւնը. այն է 1648 թՎԻՆ:

Ըսոյց Յակոբ եպիսկոպոսէն յառաջ ալ Առաջնորդաց կարգը կրնդ հատի. ըստ որում ասկէ յառաջ մարդ չյիշատակիր սրձանագրութեանց մէջ մինչեւ Րստեփաննոս եպիսկոպոսը, առաջին յայտնի առաջնորդ համարված Հայոց Տրապիզոնի մէջ, որ Սոոյ ժողովքը գնաց. այսինքն երկու հարիւր յիսուն եւ մէկտարի յառաջ. 1593 -(2 Յ1)-1342:

Աստուածատուր Աբեղայէնեաքն ալ առաջնորդ չյիշատակուիլ պատմութեանց կարգը մինչեւ Յակոբ վարդապետը, որ Արարայետ անուն պատանոց մը նահատակութեան աստէն Առաջնորդ էր Ամե.

նափրկչի վանացը, եւ Յովհաննէս Ապրիսկոպոսի հետ ՚ի միասին կը թաղին յիշեալ նահատակը Հայոց Ռտաէ (1698) թուականին : Ասոր համար ալ անոր պատմութեանը մէջ միայն կը յիշատակուի, ինչպէս դրուած է Չարխափան եկեղեցւոյ ձեռնագիր Այսմաւուրքին մէջ յունուարի քսան եւ վեց :

Ասոնց միջոցն ալ կրնդարձակուի մինչեւ յիտուն տարի ժամանակ . 1648 (50)-1698 :

Այս ամեն պատմական անդեկութեանց հետ՝ զորոնք մինչեւ հիմա յառաջ բերինք, կարեւոր յիշատակարան մըն ալ ունիմք ազգային հնութեանց՝ վկայ ազգիս Անիէն Տրոպիզոն զպլուն, որ է եկեղեցական հին պատկեր մը ՚ի նշան բարեպաշտութեան գաղթական ժողովրդոց :

Ասիկայ է հին պատկեր Աստուածածնի բուն Հայաստանէն բերուած, ինչպէս իրեն առջի արձանագրութենէն ըստուգուած է . բայց ըստ որում նոյն առջի արձանագրութիւնք անհետ եղած է

չատկերին նորոգութեան ատեն, չխտահացանք հաւաստի աղբիւր մը համարելու պատմական տեղեկութեանց, ինչպէս իրեն յիշտողարանը կը յայտնէ :

“ Բերեալ էր այժսուրբ պատկեր ՚ի բուն „ Հայաստանեայց ՚ի թուին Հայոց ու թհարիւր երեքին (1354), եւ եղեալ կայր յայս սուրբ ուխտս . եւ էր յոյժ հնացեալ . իսկ յոյժ մ' նորոգեալ պայծառացաւ սուրբ հրաշագործ պատկերս յորդորմամբ տէր Համբարձում աւագ քահանային . . . ՚ի թուին ՌՄԿԳ ին „ (1814) :

Այս պատկերը որ կըսվի թէ Ղուկաս Աւետարանիչը քաշած է, Յովհաննէս եպիսկոպոսը բերաւ Ամենեցայէն, ուր որ Անիէն գնացած ազդերնուս մեծ մասը կար . երբ որ Աջմիածնայ կողմէն նուիրակութեամբ Իլվով գնացեր էր : Ասոր հետ կը բերէնաւ Աստուածածնայ խաչկալ մը, որոնք Ամենափրկչի վանացը յիշատակ կը թողու :

Աս պատմութիւնը մեզի կը հաւատատէ հիմա նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսի

դերեզմանին արձանագրութիւնը, որ զըր-
լաժ է հայոց ՌՃԾԳ (1704) թուա-
կանին :

Յովհաննէս եպիսկոպոսը նուիրակ
Լջմիածնի կը յիշատակուի սոյն արձա-
նագրութեան մէջն ալ, զոր դրած եմք
առաջին յօդուածին մէջ :

Ասիկայ վերոյդրեալ յիշատակարանը
Տրապիզոն բերած ժամանակը կըլլայ,
երբ որ կը նահատակուի Արապետ ա-
նուն հայ պատանին . եւ ան ատեն սա ինքը
Յօհաննէս եպիսկոպոսը Յակօբ վարդա-
պետին հետ՝ որ Ամենափրկչի առաջնոր-
դըն էր, ՚ի միասին կը թաղեն զանիկայ :

Ա՛յրը յիշած եմք որ Չարխտփանի
ձեռագիր Այամաւուրքին մէջ ասիկայ ալ
գրուած է Արապետ նահատակին պատ-
մութեան յիշատակարանին մէջ . ուր որ
Յովհաննէս եպիսկոպոսին թութուն.
ջի մականունը կը տրուի, ըստ այսմ .

“Ես Յովհաննէս վարդապետս որոյ
“մականունն թութունջի կոչի, եւ առաջ-
“նորդ սուրբ Ամենափրկչին Յակօբ վար-

,, զապետ՝ եղեալ ականատես այս սուրբ
 ,, նահատակիս , եւ ես Յովհաննէս արք
 ,, եպիսկոպոսս ոտիւք իմովք ընթացայ եւ
 ,, գրկախառն համբուրեցի , եւ փափագ
 ,, ծնողացն բազում խրատիւք մխիթա-
 ,, րեցի : Եւ յերրորդ աւուրն յիտ թաղ-
 ,, մանն ես Յովհաննէս վարդապետս աե-
 ,, սի լոյս 'ի վերայ գերեւմանին . . . .
 թժին Թճուէ ,, :

Ասկէ հաւաստի կերեւնայ , որ Յով-
 հաննէս եպիսկոպոսը՝ որ ԼՂմիածնայնը-
 ւ իբակ է եղոր , եւ Վամենիցայէն Տրա-
 պիզոն եկած է , մի եւ նոյն թու թունջի
 կոչեցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսն է , որ
 Վոստանդնուպօլիս հայոց պատրիարք ե-
 ղաւ յամին 1665 . բայց գերեզմանը Չար-
 խափանի բակն ըլլալուն հիմա , կերեւնայ
 թէ պատրիարքութենէն ետքը Տրապի-
 զոն եկած է , ու աստ վախճաներ է . այս
 վերջին գալստեանը կը հանդիպի Վարա-
 պետին նահատակութիւնն ալ . վասն զի
 անոր նահատակութեան ու Յովհան-
 նէս եպիսկոպոսին վախճանին միջոցը վեց

տարի միայն կայ : Հայոց Ռաճուհ (1698) թուականին կը թաղեն նահատակը, եւ ՌաճԳ (1704) թուին կը վախճանի յիշեալ եպիսկոպոսը :

Իսկ Կորապետ անուն նահատակը՝ տրապիզոնցի հայ քսանամեայ պատանի մըն էր, որ Աստուածածնի եկեղեցին սպասաւորութիւն կրնէր. իրեն գեղեցկութեանը համար՝ քաղաքին ապստամբ տաճիկները կը բռնեն զանիկայ ու կ'ըստիպեն հաւատքը ուրանալ. երբոր պատանին քրիստոնէութիւնը չուրանար, ան ասենը կը տանին Վլէմէր Ղայայ ըսուած թաղը կը կաշնեն. մարմինը աչքը դրամով կառնու, եւ հոգեւոր հանդիսիւ կը թաղեն զանիկայ Աստուածածնի եկեղեցւոյն դրանը քով, ինչպէս վերը ըսինք :

Իսկ ազգերնուս կրօնական եւ քաղաքական առջի անցքերուն գալով, յայտնի բան մը չենք կրնար ըսել. դրեթէ մինչեւ եօթնեւտասներորդ դարուն վերջերը, այն է Քրիստոսի 1678 թը-

ւականր, որ վերի անցքէն քսան տարի
 յառաջ եղած է. որ ասեմն որ կը յիշա-
 տակուի քաղաքական դէպքի մը պատճա-
 ռաւ հայազգի Խորրօղլի Պաղտասար ա-
 նուն յառաջաւոր իշխանին նահատա-
 կութիւնը : Ասիկայ իրեն ժամանա-
 կի բղեղին հրամանաւ, որուն առջին
 համարում ունի եղեր, ազգին տուները
 փաշայից բնակութիւն տալու սովորու-
 թիւնը կը վերցընէ, որ Տրապիզոնի մէջ
 հին ասեմէն կայ եղեր. աս պատճառաւ
 քաղաքին այլազգ բնակիչները նոխան-
 ձեւով՝ կ'սպաննեն զինքը : Մարմինը կը
 թաղեն Չարխափան եկեղեցւոյ պարսպին
 քով նոյն տարին, որուն վրայ տապանա-
 վում ձգուած է աս արձանագրութեամբ .
 “Այս է տապան հանգստեան Տրապի-
 զոնցի Խորրօղլի Պաղտասար Աղային,
 որ նահատակեցաւ վասն անուանն Քը-
 րիստոսի . թուին ՌՃԽԷ ին , (1678)

Այս դէպքէն հարիւր տարիի չափ
 ետքը՝ 1765 էն մինչեւ 1772 թուա-
 կանները՝ Տրապիզոնի քաղաքական խա-

ղաղութիւնը կը խռովէ եւ ժողովուրդը տակնուվրայ կըլլայ Տէրէպէկներու պատե-
րազմաց երեսէն . որոնք Տրապիզոնի մէջ
քանի մը կարգ ըլլալով, այսինքն հա-
րիւրք, որք են բուն քաղաքացիք, իննու-
սուն եւ հինգը եւ քսան եւ հինգք, այսինքն
եկամուտք, այս կարգերը քաղաքին ա-
ռանձին առանձին մասերուն իշխելով,
մէկ մէկիւ ղէմ կռիւ կը բանային մէկ-
զմէկ յաղթահարելու . այնքան երկեղը
կը տիրէր քաղաքին, որ քրիստոնեայ բը-
նակիչները չէին կրնար առ ահի թաղէ
թաղ անցնիլ . ուստի եկեղեցի երթալը
անհնարին էր այսպիսի ժամանակ :

Այս պատճառաւ բոլոր քրիստոնեայ-
ներն ալ գրեթէ ցրուեցան Տրապիզոնի
մէջէն . ոմանք անցան Ղրթիմ, ոմանք Պո-
լիս, եւ ոմանք Ղանիկները . աս հալածա-
նաց երեսէն Հայոց եկեղեցիներն ալ Ս .
Ռփսէնտ, Չարխափան եւ Ս . Յովհան-
նէս ամայի մնացին :

Ազգերնուս ան հալածական բաժի-
նը որ Ղանիկ անցան եւ Ղուրշուէնու-

Տէրէ ըսուած գեղերը բնակեցան, երև-
 ւելի դէպք մը թողին յետագայից՝ ինիւթ
 պատմութեան :

Այս ժամանակի Տէրէպէկները ՚ի
 Տրապիզոն, որոց մէկն էր Մոմոշ անուն,
 Սիւրմէնէ եղած հայոց ու հուռոմոց տու-
 ները կայրեն եւ զիրենք կը տաճկըցընեն.
 Աս տաճկըցողները կերթան Ղանիկները,
 Խուրշունլու Տէրէ, Պաֆրայ եւ ուրիշ
 տեղեր :

Ղանիկու Բաթալ անունով բղեշ-
 խը ինչ ժամանակ մահապարտ կը դատ-
 ւի արքունի դռնէն, կը փախչի Մոսկո-
 վի մէջ Սանկուպետրուրդ մայրաքա-
 ղաքը. անտեղ Արղութեանց Յովսէփ
 արք եպիսկոպոսէն կը մեծարուի. եւ
 բաւական մարդասիրութիւն տեսնելով
 անկէ, անկէ կը խոստանայ որ ինքը դար-
 ձած ատեն՝ Ղանիկու մէջ նոր տաճկցած
 հայերուն ազատութիւն տայ քրիստոնէ-
 ութիւնը պաշտելու, զորն որ մէջերնին
 ծածուկ կը պահեն եղեր :

Իրաւ այս խոհական բղեշխը երբ

ազատութիւն կը գտնայ եւ վերստին Ղա-
նիկու բռնչիութիւնը կ'առնու, անատեն
հայոց արք եպիսկոպոսին մարդասիրու-
թեան փոխարէնը հատուցանելու մտօք
հրաման կուտայ տաճկացած հայերուն՝ որ
քրիստոնէութիւնը յայտնի եւ համարձակ
պաշտեն. եւ ահա ներկայ խուրշուն-
լուի հայերը անոնց սերունդն են, բարե-
յիշատակ բռնչիին ազատասիրութեան
ժառանգները, եւ անոր հաւատարմու-
թեան անջնջելի յիշատակը զոր խոստա-
ցեր էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Պաու-
սաստանի :

Տէրէպէկներու իշխանութենէն ետ-
քը մինչեւ մեր ատեն՝ ազգային կարեւոր
դէպք մը չպատմուիլ ՚ի քաղաքակա-
նըս. թէ որ այնպիսի դէպքեր անցած
ալ են, առաւել կրօնական վէճեր են, ո-
րոնք հետաքրքիր ընթերցողները կը տես-
նեն երկրորդ յօդուածին մէջ :

Միայն վերջի ատեններս ազգային
պատահած դէպք մը զանց չեմք կրնար
ընել. որ որքան փոքր է ՚ի քաղաքականս,

այնքան եւս մեծ է կրօնական մասին մէջ,
եւ մեծ յիշատակ անցելոց :

1852 թուականին Տրապիզոնի Մի-
մերայ գիւղին հայիրը վշտացած ըլլալով
իրենց ծխական քահանայէն, ազգերնուս
Առաջնորդը քաղաքը ներկայ չգտնուե-
լով, երբոր քահանայն փոխելը փոքր ինչ
կերկարի, գեղացիք կուգան քաղաքին պա-
պական ժողովրդոց քահանայից խօսք
կուտան ազգէն բաժնուելու :

Ասոնք որ Այլէճցի կարգէն են, ազ-
գային ասելու թիւնը զօրացնելը աւելի
իրենց պաշտօնը բաժնը ըլլալով՝ քան թէ
քրիստոսական հրամանին համեմատ խա-
ղաղութիւն եւ սէր քարոզելը կաճապարեն
գիւղը կերթան և Սահակ քանի մը ան-
ձինքներով՝ գիւղացիներուն պապական
կրօնից քարոզութիւնը ընելու :

Պապական հայոց առաջնորդը որ
Յովսէփ եպիսկոպոսն է, ինքը քաղաքա-
կիրթ մարդ մը, աւելի իրեն պաշտօնը
փառաւոր ընելու համար, քահանային
պատուէր կուտայ արտաքոյ հսովմայ եկե-

զեցւոյ հրամանին՝ զիւզացիները դարձը-
 նելու համար՝ հաւաասացնել, որ եթէ
 իրենք Հռովմայ եկեղեցիին դառնան,
 իրենց հանդուցեալ ծնողքը, որ Հայոց
 եկեղեցւոյ դաւանութեանը մէջ մեռած
 են ու արքայութիւն չի պիտի երթան,
 հիմա անշուշտ անոնց հոգիքն ալ ի-
 րենց դարձմամբը՝ դժոխքէն պիտի դառ-
 նան արքայութիւն երթան: ըստորում
 ասոնց սովորական քարոզութիւնն է ժողո-
 վարացոյ, որ կրսնն թէ քրիստոնեայ մը
 առանց Հռովմայ եկեղեցւոյ անդամ ըլլ-
 լալը: Էննինն՝ հարկաւ փրկութեան չի
 հասնիր: Այս անգամ քաղաքապետ
 եպիսկոպոսը Հռովմայ այս վարդապե-
 տութեանը հակառակ փրկութեան կը հաս-
 ցնէ զիւզացւոց մեռած ծնողքը՝ առանց
 Հռովմայ եկեղեցւոյն անդամ ըլլալու,
 որպէս զի զիւզացիները յափշտակէ:

Արկէ զսա քարոզիչ քահանայն որ
 զիւզը կերիւ, բանն մը կատարչական
 բարներու վրայ կը հիմնէ իւր քարոզու-
 թիւնը, երբ մենք զիտ, ինք թէ քրիս-

տոնէական հաւատոյ ճշմարիտ լուսովը արդէն այս ամէն խօլական երեւակայու-
թիւնները քացիք են, որոնցմով խաբե-
չայ մարդիկ անձնական շահուց համար
ուամիկը կը խաբէին :

Քոր օրինակ դործեցի մեզոց ներդ-
ուութիւն տալու պապական հրամանը՝ որ
աւելի զօրեղ է, այս անգամ կը մոռնան
խեղճ քարոզիչները՝ որ այս ճանապարհա-
գամիկ գիւղացիները որսան, վրանորոյ ե-
փոխանակ շահելու զանոնք, վերատին կը
կորսնցնեն :

Եւ մենուն ալ՝ մեծի եւ փոքու՝ այս
խորամանկ քարոզիչները կը բաժնեն մէկ
մէկ մեապէ միապլեիք, հաւատապնելով
նեղձիւուն, որ զանոնք եթէ վզերնին
կտխեն, ամէն բունէ ազտա կըլլան . թէ
որ վրանջին անգամ հրացան պարպուելու
ըլլայ, ամենեւ ին ներգործութիւն չընէր :

Եզգիս յառաջու օրներն՝ այս չարեաց
գարման մատուցանելու համար, կելեն
գիւղը կերթան իշխանք ու քահանայք մէկ
տեղ, երբ որ իմաստուն քարոզիչներն ալ

Հոն կըլլան • գիւղացիք շատ մը նախատուելէն ու յորդորվելէն ետքը, վերջապէս կըդառնան իրենց հայրենի եկեղեցւոյն ծոցը :

Բայց ըստորում որդիք մարդկան իճասանագոյնք են քան զորդիս լուսոյ յազգս իւրեանց, գիւղացւոց ուշիմներն ալ իրենց նոր առած հաւատքին զօրութիւնը փորձել ուզիցին : Միտալը կատեցին հաւերու վիզը, օտոնք քարոզիչներուն ըսածին պէս՝ չլիաօ վնասուէին կրօնի • հրացանք ու զղեցին կենդանիներուն գէժ, եւ մէկէն՝ ՚Քի՛ ամէնքն ալ ինկան կըրակը հասածին պէս : Ահա պապական հրօշափործո՛ր թիւն, կամ եթէ կարելի է ըսել, Կոլէճցի հետրագործ ո՛ր թիւն • եթէ ամէն քորոզութիւննին ալ տյայգէս է, եւ բանելօ եւս են : Ասիկոյ քողօջիս հասարակութեան հայոց եւ լատինահայոց ամենուն բերանի խօզքն է :

Ասիկա ունի Տրուզիզի մէջ ազգօրին ժամանակակից կրօնեւոր դէպք մը շրջալով ի կը կնքեմք առաջին յօդուածնիս ազգեր-

նուս ներկայ վիճակին համառօտազրու-
թեամբը :

Ինչպէս 'ի սկզբան ըսած եմք, ազ-
գերնուս որոշեալ թուահամարը յայտնի
չէ թէ որքան բազմութիւն կային 'ի հը-
նումն Տրապիզոնի Քջ. եւ յետագայ
ժամանակներն ալ թէ եւ յայտնի էր
բնակութեանց թիւը, բայց եւ այնպէս
ասոնք ալ միշտ միաթիւ չէին ճար :

Ասիկայ ճիշդ յայտնի է որ Տէրէ-
պէկներուն բռնաւորութեան ատեն՝ շատ
սակաւաթիւ էր Հայոց բնակութիւնը 'ի
Տրապիզոն. եւ ոմանք ալ բռնութեանց
երեսէն ասդիս անդին հալածական եւ
թափառական կերթային. վասն զի Ա-
նատօլուի ներքին քաղաքները եւ Տրա-
պիզոնի զիւզերն անգամ, ուր որ ինքնա-
զրլուխ իշխաններ կը նստէին, աւելի
հանգստութիւն կար քրիստոնեայ ժո-
ղովրդոց համար, քան թէ Տրապիզոն եւ
անոր նման Սեւ ծովու հարաւային ա-
փանց վրայ եղած ուրիշ քաղաքները :

Իսկ երբ որ նուազեցաւ յիշեալ քա-

դարներուն տերէպէյի իշխանութիւնը
 եւ յաճախել սկսան Աւրոպացի վաճառ-
 աւականք եւ տէրութեանց հիւպատոսներ
 նստան, սակաւ մի գլուխ բարձրացուցին
 քրիստոնեայք. եւ սկսան հայք եւ հո-
 ւասթ Բնասօլուի ներքին քաղաքներէն
 հետ զհետէ դաղթական գալ Տրապի-
 զոն, ամանք վաճառականութեան շահով
 ոմանք ալ երկրին իշխանաց թռնութեան
 երեսէն :

Ըսոյց ինչ ասին ալ որ արքունի հը-
 քամանաւ թանգինսթն ելաւ, եւ աւելի
 աւ քաղաքներն իրենց քաղաքական ա-
 զատութիւնը ստացան, անասնն Տրապի-
 զոնու զիւզացի հայոց եւ հօսունց հա-
 մար իրենց գիւղական հանգստութիւնը
 կը ծանրանար իրենց վրայ, եւ քաղաք-
 քացւոց համեմատութեամբ թռնու որա-
 կան կերեւնայ իրենց վիճակը. ինչու
 որ, արդէն կալուածատէր աստիկները
 զիրենք նեղել սկսեցին. ասանկով վեր-
 ջին ժառանգակներս Տրապիզոնի մէջ որ
 քանի մը տուն միայն քաղաքացի հայք

կային, զիւ դացւոց հետ զհետէ զազթեւ
 բովո՛ հիմն չորս հարիւր տուն լուսա
 ւորչակրօն հայք կան, որոնց մէջ գոյձա
 ւսականութիւնը եւ ծառայական որս
 հասանկրը սովորական կերպով ծաղկած
 քլալէն զտա, այս վերջի տարիներու
 մէջ ուսման եւ ազգային լուսաւորու
 թեան եւ յառաջադիմութեան պէրն
 ալ նախանձելի եռանդով ծաղկելու ըս
 կրած է, ինչպէս կը նշանակօ մք :

Անկեղծութիւնը չի ներկր որ ճիշ
 մարտօ թե՛նէ դուրս բան մը գրեմք աւար
 րադայիս մէջ :

Թէ եւ հրատրիզոնու մեր հայազգիք
 երբէք իրենց զաւակները առանց դրո
 րատան չեն թողուցեր, եւ դարատանց
 համար ալ մեծ մեծ դուժերներ տուն
 ասեն ծախեր են, բայց ուսման եւ դի
 տութեան սերը առ առաւել՝ 1840
 թուականէն արծարծել սկսած է մէջեր
 նին. անկէ յառաջ՝ ուսում եւ գիտու
 թիւն՝ միայն իրենց ազայոցը ժամա
 գրքի եւ սագմասի մէջ փարժել եւ դի

գրելը կը ճանչնային, եւ ասկէ աւելի սոր-
վել ուզողը՝ Ճառայական արհեստի պի-
տի մտնար որ ապրուստ գտնէր, ինչու
որ մինչեւ աստուհն, արդարեւ չը կար ի-
րենց մէջ ազգայիններէն մէկ մը, որ գի-
տութեամբ եւ ազատական արուեստից
ուսմամբ ապրուստ գտնէր գէթ Տրապի-
զոնի մէջ :

1840 թուականէն գիտութեան
ոգին Տրապիզոնի ազգայնոց մէջ ար-
թըննալ սկսաւ, երբ որ բաշեյիշատակ
Ա. Պօլսեցի Լփրեմեան Լրիստակէս վար-
ժապետը ազգին վարժապետ ընտրուելով՝
ուսում դաս տալու հիմն դրաւ դպրա-
սանը մէջ. աշակերտք զարգանալով անոր
դաստիարակութեամբը, ճանչցան ուս-
ման արժէքը, եւ ծնողաց փափաքը ար-
թընցուցին գիտութեան յարգը անոնք
ալ ճանչնալու :

Յիշեալ պատուելի վարժապետէն
ետքը՝ անոր նախադաս աշակերտներէն
փոխանակեց վարժապետութեան պաշտօ-
նը Յարութիւն Պետրոսեան, որուն

հատակակից աշակերտք բաւական ուսման ճաշակը առերէին, եւ հիմնապահներն աւել մէջ երիտասարդական հասակը անցուցած՝ խոհեմ եւ արգոյ անձինք են :

Գիտութիւնը աստ հեղինակազ վարժապետին աս անպրանիկ աշակերտը, որ իւր ուսուցչին յաջորդեց, տասը տարի մանկանց դաստիարակութեան ղեկը ուղղելով քերականական արհեստին մէջ, իւր խոհեմ եւ պարկեշտ յարատեւութեամբը դիտութիւնը այնքան սիրելի բաւ ժողովրդեան առջեւ, մինչեւ որ ծրնողք ալ իրենց զաւակացը հետ անոր քողցրութիւնը վայելածի պէս՝ 1850 թուականին մէջ՝ մեծ եւ հոյակապ դրարոցին շինութեանը ձեռք զարկին ազգային միաբանական սփրոյ եռանդեամբ. եւ զանիկայ մշտնջինաւորապէս իրենց զաւակացը կրթութեան տեղի պատրաստելու եւ զանոնք դաստիարակելու յուսով՝ արդէն քանի մը բարեկարգ եւ ազգօգուտ ընկերութիւններ հիմնած են, որոնք ազգային կալուածոց եւ եկեղեցեաց արդ-

եանց հետ՝ վարժապետաց եւ վարժարանի ծախար կը հոգան :

Ետնց մէջ ուղղակի յօգուածագրին հաստատուածք՝ Վայֆամնեանց ընկերութիւնն է, որ ինչպէս նորերս հրատարակեցաւ ի գիտութիւն ազգի, 1858 ին հոտտատուելով, իբնն նպատակն էր աղջկանց դպրատուն բանալ եւ անոո վարժապետաց ծախար մատակարարել իւր բաժանորդաց շարաթական տուրքովը. եւ ահաւասիկ անիկայալ սկսաւ այս տարի յունիս ամսոյն մէկին :

Եղբիքնուս աղայոց վարժարանի ծախար որ մինչեւ հիմա նոյնպէս եկեղեցական կալսածոց եկամուտէն եւ ժողովրդոց առատաձեռնութեան կը մատակարարուէր. այսօրուան օրս իբնն օգնական դտած է ազգիս մէջ հաստատուած Միւնիսոյ ընկերութիւնը, որ այստարի հաստատուելով քանի մը ուսումնասէր աղջակներէ, թէ եւ անձնական օգտի նպատակաւ, այսու ամենայնի՝ ՚ի յառաջագլմաւ թիւն իբնեց զուտկոցս ուս-

ման մեջ՝ յօդուտ ծովուց վարժարանին
տարու է տարի կը թողուն ընկերու թիւան
դրամագլխին շահուց հարիւրին հինգ մա-
սը :

Հայկազեան ընկերու թիւնն ալ որ
այս տարի տարեղլխին վերահաստատուե-
ցաւ նոյնպէս ազգայնաց երիտասարդին-
քէն, իրեն վերջին նպատակ դրած է վարժա-
րանին հարիւրուորս կգած պրեանց տարդ-
րութեանը՝ թէ ոչ ամբողջապէս՝ գտնէ
ըստ մասին միշտ ձեռնառ ըլլալ, որոնց
առաւ ելապէս կարօտ են վարժարանին ա-
շակերտքը :

Սուրբ Սահմաննոսի ընկերու թիւեր,
զոր կը կազմեն ազդիսեկեղեցեաց քաղց-
րանուտի դպիրք 1854 թուականէն հե-
տէ, եւ իրենց շարաթական տարքիւ հետ՝
շարաթական ալ գտնձանակ ունին սահ-
մանու թիւամբ . տարալ ուղղակի նոյա-
տակն է վարժարանին տղայոց երամշտու-
թիւն սորվեցընելու համար ՚ի պայծա-
ռութիւն եկեղեցւոյ՝ ձայնաւորչութու-

ցիչ մը վարձել, եւ տարուէ տարի վարժարանին օգտին՝ այս ծանրու թիւնը բառնալ, որպէս զի՝ եկեղեցական բօղոցմունքըն ալ գիտու թեան օւօմանց հետ միօրինակ ընթանայ :

Այլ երջի ամբօներո ստորագրու եցանոր ընկերու թիւն մ'ալ Աւուսմասիրաց անուամբ . ստիկայ որքան որ ամենէն վերջինն է, իրեն նպատակը վարժարանին համար արդարեւ ամենէն առաջինն է, որ է սւսման սէրը Տրուպիզոնի ազգայնոց մէջ օտարածել . այս պատճառաւ վարժարանին համար գրքատուն մը պիտի բանան, եւ ազգային օրագիրները թաժանորդարար առնելով գրքատան համար, աշակերտք եւ վարժարանէն դուրս ազգային երիտասարդները պիտի կարդան . ստոնց վրայ՝ վարժարանին համար պէտք եղած գրքերն ալ իրենց գրամագլխովը սպիլ պիտի տան, որոնք կարողու թիւն ունեցող աշակերտին առանց վաստակի պիտի տրուին, իսկ աղքատ աղայոց՝ ձրի :

Եյս ամեն ընկերու թիւններուն մէջ

պարծանքնիս այն է առաւելայիւս, որ ուս-
 սումնա իրութեան եռանդը այնքան բոր-
 բորուած է Տրապիզոնի ազգայնոց մէջ,
 եւ այնքան իրենք իրենց ազգային յառա-
 ջողիմութեանը կը ցանկան, որ մէկու մը
 անդամ գրուող իշխանը կամ սոսկ քա-
 զաբային՝ ամեն մէկ ընկերութիւններուն
 ալ առանձին փաժանորդ գրուած է. եւ ն.
 թէ ընկերութեան մը անձնական օգ-
 րի մը համար գրուած է, մէկալներուն
 ալ ազգին յառաջողիմութեանը հա-
 ճար փութացիր է ընկերակից ըլլալու :
 Ասանկով իշխան եւ արհեստաւոր՝ հան-
 գերձ իրենց դեռահաս երիտասարդնե-
 րով, ոմանք ալ ընտանիքով մէկ տեղ
 գրեթէ ամեն ազգօգուտ ընկերութեանց
 ալ անդամ գրուած են : Ասոնք բոլորն
 ալ չէ՛ ինչ մեծ գումար մը կը ինողուն
 ընկերութեանց, ոյլ ամենուն իրօնց օ-
 րական ձեռքի աշխատութիւնն է, յոր-
 մէ ամեն ընկերութիւններու շօքաթա-
 կան մասնաւոր արջ մը կը վճարեն,
 ազգին յառաջողիմութեանը ըն հանուր

• գուտ մը ընկուէ բաղձանքով :

Ահա ազգերնուս յստաջապիմնո թեան
 Եւանոյց հաստատուն ազգիս բները, որովք
 այսօր կ'ուողուի եւ կը ծաղկաշարդի ազ-
 գիս լուսու որու թեան այսիմանալի սրտ-
 ակը ՚ի փառս Աստուծոյ, որոյ շնորհիւ
 ակրեկալու ենք՝ մեծ եւ փոքր՝ յեա այսօր
 բիկ գիտութեան պատուին ալ վայելե-
 լու :

Տրագիզոնի հայոց ազգային միաբա-
 նու թիւնը այս յոյսը ունի հիմա իրեն
 վարժարանին վրայ եւ այս յոյսն ալ ոչ
 երբէք պիտի ամաշեցու ցանկ զերեւթ. վասն
 զի անոր մէջ նոր տանններս բարեկար-
 գու թիւններ ընկելն ետքը, աշակերանե-
 ըր քանի մը կարգ բաժնուած՝ կուսանին
 քերականու թիւն, քրիստոնէական վար-
 դս պետա թիւն, թուարանու թիւն, բա-
 ռադիսու թիւն եւ երաժշտու թիւն. որովք
 փոքր ժամանակի մէջ՝ անասրակոյս ենք
 թէ պիտի արդիւնաւ որեն իրենց ծնողաց
 վաստակը, եւ լընկրվ անոնց փափաք-
 նին, օրինակ պիտի թողուն անոնց ան-

խոնջ աշխատութիւնը Անատօլուի ու-
րիչ քաղաքներուն մէջ եղած հայազգի
հասարակութեանն ալ, եւ յաւերժական
յիշատակ միարանական սիրոյ . որով եր-
բեմն կը պայծառանայր Ազգութիւննիս
հայրենեաց խանձարուրին մէջ :

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՕԴՈՒԱԾ

Ազգիս հայալատին մասին Հայաստանեայց Եկեղեցին հերձուժը.— Կրօնական փոխադարձ խոսվածեանց պատճառները:

Ազգերնուս մէջ տեղ մը չփշտակուիր Հռոմէականութիւնը՝ Աստանդնուպօլսոյ մէջ ծագելէն յառաջ. ուստի հաւաստի գիտեմք, որ Աստանդնուպօլսոյ մէջ խոսվութեան ոգին Հռոմէականութենէն որ ծագեց, այն տեղ ազգային խաղաղութիւնը վրդովելէն կաքը՝ անցաւ Տրապիզոն ալ:

Իսոյց թէ ինչպէ՞ս անցաւ, պատմաբանից տուած հաւաստիօխութեան աղետալ անցքերն համառօտելը մեր գործքէն արտաքոյ ըլլալով, այն բազմութեան անցքերը, որոնք մէկին տասն առաւելութեամբ բռնած են Չափեան պատմութեան երրորդ հատորոյ ԾՁԳ երեսէն գրեթէ մինչեւ վերջը ԾԾԾ, անկէ միայն Տրապիզոնի հոյոց վերաբերեալ կտորք գուրս կը հանեմք յառաջիկայ պատմա-

Թիւննիս շարունակելու . գիտնալով նոյն
 Համէլեանին հետ որ՝ « Հայոց ազգէն
 ,, հերձուածները լատինացոց եկեղեցի
 ,, գնալով , անկաւ ատելու թիւն ՚ի մէջ
 ,, նոցա . . . եւ թէ՛ էր ՚ի մէջ նոցա հա-
 ,, նուագալ կսոզ եւ կռիւ . նախատինս եւ
 ,, թ շնամտք անհետարինք . . . մինչեւ ու-
 ,, րեք ուրեք սպանու թիւն եւս առնել ,
 ,, եւ միմեանց որոգայթ լարել ,» եր . 750-
 779 . « եւս եւ չթողացուցանել մկրտել
 ,, զմանկունս , եւ չառնել պսակ , եւ չթա-
 ,, դիլ զմեռեալս . . . » որոց պտուղն է ,
 որ մինչեւ հիմա կը սուէ ազգերնուս եր-
 կու մասին մէջ այն ամեն քաղաքները ,
 ուր որ ազգին հետ՝ անոնց հերձուած
 մասն ալ կան :

Պատմութեանց ազգիւրներէն գի-
 տեմք , որ Ալիկիայի հայոց թաղաւո-
 րութիւնը վերնալին ետեւ , հայոց մէջէն
 վերցու ընդհանրապէս Հ.Ռ.Վ.մայ յարա-
 բերութեան ուժը եւ ոգին . եւ բոլոր Ալի-
 լիկիայի հայոց մասին մէջ ալ մարեցաւ
 Հ.Ռ.Վ.մայ այն անունը , որ հայոց ազգին

մէջ երկպառակութիւն եւ բաժանում ձգեր էր, եւ մեծամեծ խռովութեանց առիթ եղած սզդիս արեւելեան եւ հարաւային մասին մէջ. առիթ եղած էր նաեւ 'ի քաղաքականս՝ սարսափելի սրածութեանց եւ աւերմանց Ալիեկիոյ երկրին. որոց համար կ'ընթեռնուէք վերը յիշած պատմութեան Գ. հատորոյ 304 երեսէն մինչեւ 365 երեսը. որոց մէջի ազգային աղէտայլի գէպքերը միմիայն չըռովմայ հետ յարաբերութիւն ունենալէն ծագած է :

Այս երկպառակութեանց եւ մշտընջեմաւոր դատապարտելի խռովութեանց հոգին նորէն կենդանացուց չըռովման իշխան հայոց մէջ, երբ որ անոր խռովարար կրօնաւորները Յիսուսեան անուն վրանին առած, խռովութիւն եւ կրօնական ատելութիւնը չայաստան ալ սերմանելու մտօք՝ Նահապետ կաթողիկոսին ներկայացան Աջմիածին :

Աս եղաւ պատճառ, որ Իննովկէնտիոս պապը լաւ միջոց գտաւ հայոց ա-

ուսքելական եկեղեցւոյ Աթոռը յափրշտակելու . ուստի եւ Նահապետ կաթուղիկոսին՝ այս իմանալի աթոռին փոխարէն՝ նիւթական աթոռ մը ընծայ շրկեց . որով ճանապարհ բացուեցաւ հայոց փոփոխամիտ եւ պատուէ ինկաճներուն՝ այն ամեն խռովութեանց եւ ստելութեանց . որոց համար Չամչեանը կրսէ . « Յար . եաւ աղմուկ յԱնդրիանուպօլիս . եւ . անտի յորդեաց ՚ի բազում քաղաքս ՚ի . գայթակղութիւն բազմաց » Գ . հատոր եր . 727 :

Այս գայթակղութեան պատճառն ալ աս տողերուն վերը անմիջապէս կը դրնէ խորագէտ հեղինակը՝ ըսելով . « Յա . ւուրս սորա (Նիբիւմ պատրիարքի) եկն . ՚ի Աոստանդնուպօլիս Անթիօս վար . ՚ի դապետ սերաստացի . . . եւ հրաման . առեալ ՚ի նմանէ , օթեւանս կալաւ ՚ի . դարպաս եկեղեցւոյ Նուրբ լուսաւոր . ՚ի չին , ուր քարոզէր զբանն կենաց » (Անդ) :

Ասկէ խոհական ընթերցողը անշուշտ

կը հասկընայ, թէ այս բանին կենաց ըս-
ուած քարոզութիւնը՝ հեղինակին վերը
յիշած ազգային ազմուկն է եղեր, զոր
ի գայտակողութիւն բազմաց կը քարոզէր
Մխիթար վարդապետ սերաստացին : Ա-
սիկայ կը ցուցնեն իրեն վարուց թափա-
ռական պատմութիւնը, եւ ան ժամա-
նակին իրեն դէմ ելած ու տպուած տես-
րակները :

Ահա Մխիթարայ այս քարոզու-
թիւնը եղաւ ազգային խռովութեանց եւ
ատելութեանց հիմն եւ պատճառը, ո-
րու վրայ պատուաստած է այժմեան ազ-
գիս անմիաբանութիւնը իրեն հերձեալ
մասին հետ, եւ հետեւաբար անոնց մէջ
փոխադարձ ատելութեանց եւ հակառա-
կութեանց եւ այլ եւ այլ վէճերու եւ տա-
րաձայնութեանց նիւթ . ինչպէս պիտի
տեսնեն ընթերցողք նոյն պատմութեան
յիշեալ թերթերուն մէջ :

Իրաւ որ այս աղմուկը որ «Յար-
», եւս յԱ՛նդրիանուպօլիս եւ հասաւ Աոս-
», տանդնուպօլիս,» եւ ասդիս անդին խը-

ոսկու թիւեր շատցուց, անկէ ալ անցաւ
 Տրապիզոն. ուր որ հայոց առաջնորդու-
 թիւն կ'ընէր Արրաճամ չարդսպետ. ա-
 սկից ալ աս շփոթութիւնները ծագե-
 լին ասան եւ հինգ ասրի ետքը ուր շ իջ-
 ոսկաւարներուն հետ բռնուելով, ար-
 քունի հլումնաւ Առասնդուուսօլիս
 բանար զբուխաւ վրէշտեան 1715 թը-
 ւակնին հոկտեմբերի 12 թն. որ ետքը
 սչստուելով, զիսց Արբանան լիոր, եւ
 անդ կ'տուր սց չանքւահամնելով, ետ-
 քը լատինահայոց պատրիարք եղաւ պա-
 պին հրամանաւ :

Ահա ասոր օրովը, եւ ասոր ձեռ-
 քով պապականութիւնը մտաւ Տրապի-
 զոնի հայոց մէջ. ուր եղկելի բաժանու-
 մը ձգելով, ներկային ազգային բաժան-
 ման եւ ատելութեան պատճառը յիշ-
 եալ Արրաճամ վարդապետն եղաւ :

Աս հերձամիտ առաջնորդը՝ որ ըս-
 կըզնապատճառ եղաւ Պօլսոյ հոսվմէ-
 ական յուզմունքները Տրապիզոնի հա-
 յոց մէջ մտցունելու 1715 թուականին,

ազգի առաջնորդութենէն մերժուեցաւ . բայց ըստ որում խռովութիւնը Մըխիթար վարդապետի օրէն (1700) մայրաքաղաքին մէջ սկսեր էր, կերեւնայ թէ աս առաջնորդն ալ տասն եւ հինգ տարի Տրապիզոնի հայազգը շփոթեց . եւ շուփոթութիւնը վերջապէս այնքան զօրացոյց իրեն դէմ, որ տասն եւ հինգ տարիէն ետքն ալ մերժուեցաւ ազգէն :

Մերժուեցաւ այն, բայց իրեն ատելութեան ոգւոյ պտուղը արմատացաւ ազգին մէջ . որով վրայ պատուաստեցան անմատութեամբ անասնն ազգիս գրեթէ յառաջաւորները :

Ազգերնուս բնական է, որ ազգիս յառաջաւորաց կամքին կերթան քահանայական դասքն ալ, ոմանք զանոնք շահելու, ոմանք ալ շողոքորթելու համար . անգամ մը ինկուս այս երկպառակութիւնը ժողովրդոց մէջ, ալ անկէ ետքը հոգեւորականք անցան բաժնուած կողմներուն գլուխը, միութիւնը երկուքի բաժնեցին, ու երկու կողմն ալ մէկզմէկ յափշտակել սկսան :

Տրապիզոնի ազգային աւանդութիւնն է, որ պապականութիւնը հայոց մէջ մտցունողն ամենէն յառաջ եղաւ կրսն վարդապետ մը Աջմիածնայ աթոռէն եկած, որ այն տեղ պատիւ չգտնելով՝ եպիսկոպոսութեան արժան չէն ըրեր զինքը. ուստի եկեր Տրապիզոն, գրգռեր է իշխանները որ Առսաւորչական աթոռոյ հնազանդութենէն ելլեն ու Հռովմայ պապին հպատակ ըլլան. ըստ որում փրրկութիւն հոգւոյ չկայ, կրսէ եղեր, արտաքոյ Հռովմայ եկեղեցւոյն :

Աս աւանդութիւնը որքան ալ որ հաստատուն չէ, այսու ամենայնիւ կրնայ կայանալ Աբրահամ վարդապետին վրայ. որու թէ եւ ինչ տեղի միաբան ըլլալը յայտնի չէ, բայց կրնայ ամենէն հաւանականը ըլլալ. ըստ որում բաժանման առարկան մէկ է. մանաւանդ որ անոր համար ասկէ աւելի դէպք մըն ալ կը պատմուի իրեն կաթողիկոսութեան ատեն ՚ի Արաման : *

---

* Աբրահամ վարդապետի կաթողիկոսու-

Աբրահամ վարդապետն ալ ինչո՞վ
կրնար ազգին յառաջաւորները իրենց ե-
կեղեցիէն բաժնել, եթէ ոչ՝ փրկութիւնն
չկայ ըսելով . եւ անոնց ասջնք զնելով
ձո՞ովմայ եկեղեցւոյ՝ մեզ քերունն քողու-
թիւնը, պահոց լուծումը, մերձաւոր
մերձաւորի հետ պսակելը եւ այլն . որոնք
ձո՞ովմայ եկեղեցւոյն ժողովուրդ որսա-
լու միջոցներն են . միամիտ ժողովուրդեա-

Թեան անյքը այսպէս կը պատմուի՝ ի պապական-
նաց, զոր գրած են գրչեայ Աստուածարանութեան
մը մէջ ձայնոյ կաթնուղիսաց կարգը՝ ինչպէս
կերբեմայ՝ ի վանս Սիսիթարեան կրօնաւորաց ի
Սեբեակի, ըստ այսմ . «Յառա՞ ժամանակացս
այսոցիկ յաւերաւ ի սոսա եւ այլ սմն կաթնուղի-
կոս Սայ, իբրեւ կաթնուղիոս ուղղափառաց .
Թէպէտ ոչ ստացաւ ընդ ձեռամբ իւրով քաղաքս
կամ երկիրսոսանս, բայց եթէ զձեռնադրեալս
յիւրմէ . եւ թէպէտ են բաղում ուղղափառ հայք
ընդ ձեռակն առհի եղնիսպոսաց ուղղափառաց,
որպէս ոչ են ի կրօնաց աշխարհին ի Պոլսնիս
եւ ի անղծ ոչ շուրջ շնորհ, էին ընդ ձեռամբ
ուղղափառ հայ արհի եպիսկոպոսին, որ նստի ի
Լեւոպոզիս (անէ իւրով) . սակոյն սքա չեն ընդ-
ձեռամբ այսր Թախիսպոսի անսւանելոյ կաթնու-

ներն ալ ասիկայ պէտք էր :

Արդարեւ բաժնուողներն ալ եղան ժողովրդեան յառաջադր մասը՝ գրեթէ բոլոր իշխանք, որոնք յսկանէ յանուանէ կը յիշատակուին Կեդ ազգիս մէջ . որոնց հետն է եղեր Թօխաթըն Օղլի քահանայ մը . դու ցէ անոնց խոստովանահայրը :

Իսպց այս ժամանակին որպարձ հայալատիկներու հարածումը ամեն քաղաք-

ղիկոս Ստոյ, որ եւ նստի 'ի Աբանան 'ի վանս Ապոց որ անդ :

«Ալ կաթուղիկոսութիւնս այս՝ որպէս ասեն՝ այսպէս սկիզբն կալաւ : Աբրահամ ոմն անուռն եղևնիս օրս Բերիոյ (որ է Ալէպ) 'ի ժամանակս Բենէ Գիտտի Քր . ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զերկու հո քահանայս . եւ նոքա բոս աղաշանաց ուղղած ապց հայոց՝ գարձանն եւ ձեռնադրեցին կաթնուլճոս Ստոյ զձեռնադրող իւրեանց . եւ յետ օրս, ազմուկ շփոթի եղեալ, որպէս լծէ արտաքս կանանց ասթլով զձեռնադրութիւնն զայն կաթուղիկոսութեան, եւ բազում եւս կրեալ հարածութիւն շարափառաց նոր կաթուղիկոսն, դիմաց 'ի Առմ, եւ ինդրեաց եւ բնկալաւ 'ի ծայրագոյն քահանայպետէն, զի իբրեւ գերագոյն գլուխն Եկեղեցոյ՝ իշխանութեամբ իւ-

ներ հասնելով, արքունի հրամանաւ երբ որ Տրապիզոնի հայոց առաջնորդը աս պատճառաւ բանտ դրուեցաւ Պօլսոյ արքունի նաւարանը, ազգին հերձեալ մասը վախէն ինքզինքը ժողվելով, յայտնի չէր ընէր իր հռոմէականութիւնը. բայց եւ այնպէս երբէք ալ չգարձաւ հաւատափոխութենէ. այլ ծածուկ հռովմէական պարտքերը կատարելու հնազանդեցաւ: Այսպէս ալ կը շարունակէին ա-

---

րով բարձրէ վամնայն խիղճ երկբայութեան. ապա քանզի՝ եւ բազում հալածանս էր կրեալնոյն ինքն Աբրահամ կաթուղիկոս 'ի շարափառաց, որ Սրբազան Պապն Բենեդիկտոս ԺԳ. յամին 1743. առաքելական թղթով հաստատեալ զպարտաբարութիւն նորա, շնորհեաց նմա բազում մեծամեծ ձիրս եւ ետ նմա շնորհուկս եւ զազնուականութիւն եւ նշանս ըստ օրինի Պատրիարքաց. եւ զի ոչ սնէր ել թալ ունել զաթոռ պատրիարքութեան իւրոյ 'ի Սիս, որ է Արեւիկա, յորոյ անունն ընկալաւ զկաթուղիկոսութիւնն; եւ գընաց 'ի Վիբանան, եւ անդ եղ զաթոռ կաթուղիկոսութեան իւրոյ 'ի վանս միանձանց հայոց որ անդ, եւ ձեռնադրեաց զբազում եպիսկոպոսոսն: 33

տոնք իրենց նորընկալ հաւատքը յաջորդաւորաբար օրովը, առանց զատուելու առաջնորդէն, ազգային ծէսերէն եւ այլ յարաբերութիւններէ, խնամութենէ, յազգականութենէ եւ այսպիսի փոխադարձ ընտանութենէ :

Աբրահամ վարդապետէն ետեւ՝ որ ազգին մէջ այս բաժանմունքը ձգեց ու Տրապիզոնէն զատուեցաւ 1715 թուականին, երեւելի դէպք մը չը պատմուելիր ազգիս հատուածեալ մասին վրայօք, մինչեւ Մարգար Անմարմին ըստած վարդապետի առաջնորդութեան օրը. որ ինչպէս կըսուի, Նալեան Յակոբ Պատրիարքին աստե՛ն Տրապիզոնի հայոց առաջնորդ էր :

Այս Մարգար վարդապետը եօթն տարի կաշխատի ազգին հերձեալ մասը միտցնելու. բայց իշխանքը ծածուկ հռովմէական կողմը ըլլալով՝ միշտ գործքով ալ նոյն կողմը կը դառնան, որքան ալ որ յայտնի հալածանքէն երկիւղ կրնեն որով եօթը տարի ալ խուճովութիւնը ա-

առջնորդին եւ ազգին մէջէն չէր վերնար :

Եսկէ ետքը եկող առաջնորդը շուտով խռովութիւնը կը վերցնէ Հռովմայ հաճոյքը ընելով . որով եւ հերձեալ մասին հետ խաղաղութիւն կապելով խռովութիւնը կը դարձնէ ազգին կողմը :

Եսկայէ Ղազար անունով վարդապետ մը՝ որ Մարգարէն ետքը առաջնորդ ըլլալով, եւ հակամէտ հռովմէականութեան, երբ որ ժողովուրդոց մէջ առջի խռովութիւնը կը սերմանէ, աքսորել կուտան զինքը Տրապիզոնէն ազգին յառաջաւորները :

Սա եւս Երրահամին նման հայոց եկեղեցիէն հերձուելով, կիրթայ Աննատիկ Ղազարու վանքը ու անդ կը միարանի :

Ես միջոցիս, Տերէպէկներու խռովութեանց երեսէն՝ ազգերնուս երեք եկեղեցիները Սուրբ Օդսէնտ, Չարխափան եւ Սուրբ Յովհաննէս ամայի մնացած էին, ինչպէս առջի յօդուածին մէջ զրպած եմք . մնացորդ ազգին երկու մասն

ալ այնքան քիչցան, որ Մոսուաժամայր
եկեղեցին հազիւ կը հաւարուէին. առաջ-
նորդը որ ազգէն էր՝ անտեղ կ'երթար.
ըստ որում առաջնորդարանն ալ յիշեալ
եկեղեցւոյն պարիսպն էր. եւ անիւայ էր
խորեւ մայր եկեղեցի ազգին :

Կայց այս տարբերութիւնը կտր, որ
ժամերգութիւնը միտանող կատարուելէն
ետքը, պատարագը առանձին խորաններու
մէջ առանձին կ'ընէին մինևնոյն տաճարին
մէջ, որ դռնով զատուած էին իրարմէ :

Արկար ժամանակ անեց եկեղեցինե-
րուն ամայութիւնը, գրեթէ քանի որ կը
տեւէր Տէրէպէկից բռնութիւնը քրիս-
տոնէից վրայ եւ պատերազմը մէկ մէկու
դէմ. եւ յայտնի չէ այս խռովութեանց դա-
դարումը որոշ ժամանակագրութեամբ.
միայն ասիկայ յայտնի կը պատմուի, որ
քաղաքական խռովութիւնը մտած ա-
տեն, երբոր փախստեայ քրիստոնեայները
մեծ յուսով դարձան, մեր ազգը նորէ-
նոր ներքին խռովութեանց մէջ ինկու.
Երբոր յոյս ունէր քր ծնած քաղաքին մէջ

խաղաղութիւն զտնել կրօնական խռովութիւններու բռնուեցաւ :

Չանձրացած էր ազգը իւր հերձեալ մասին հետ մէկ ազգային եկեղեցի մտնելէ . եթէ իսկը քննեմք, միայն իշխանաց հարրատահարութեանց երեսէն, որոնց շատը հռոմէական էին . մէկ տուն լաւակներ վերջին խղճութեամբ մէկզմէկ արհամարհելէն :

Այս ազգային դժբաղդ ժամանակիս մէջ պատմութեան կարգը կը պատմուին Տէր Սարգիս եւ տէր Սիմէոն անոր որդին՝ ազգին բաժնուած մասին քահանաները՝ Գաւազանը Վիւզէլ ըստուած Յովհաննէս եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան ատեն . որոց ժամանակը ազգային փոխադարձ ատելութիւնը վերստին կ'արմատանայ գլխաւոր պատճառէ մը :

Աս ատեն որ ազգին ժամերգութիւնը՝ դեռ միատեղ էր Ատուածամայր եկեղեցիին մէջ, օր մը դպիրք Սուրբ Ատուած երգելու ատեն, երբ որ « խաչեցար վասն մեր », կրսեն, բաժնուած իշխանին

մէկը* եկեղեցիէն ներս մտնելուն, բարձր ձայնով կրտէ. « Խաչը աչքդ մտնի », եւ ահա՛ աս կրլայ պատճառ վերջին խռոպութեան եւ եկեղեցիներուն բաժանման :

Առաջնորդը հերձուած մասին անհաշտ թշնամութիւնը տեսնելով, հրապարակաւ կը քարոզէ ժողովրդոց, որ ազդը իր հերձեալ մասին հետ մէկ եկեղեցի չերթան. ուստի ամենէն յառաջ կը նորոգին Չարխափան Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին. եւ անդ կ'սկսին իրենց ժամերգութիւնը : Մահտեսի Մինասաղա երեւելի իշխանը իրեն արդեամբքը նորոգել կուտայ յիշեալ եկեղեցին, եւ կանանց տեղն ալ նորոգ կը շինէ :

Եկեղեցական հաղորդութիւնը մէկ մէկէ կտրելէն ետքը՝ տակաւին երկարատեն տեւեց ազգային հաղորդութիւնը երկու բաժնին մէջ. եւ անխափր մէկ մէջ :

---

* Այս իշխանը կրբանտարկէ բոլշեւիք. բայց Վիչիւկ Կառուգլը ըսված էֆէնտին իրեն խնդրանքը հանել կուտայ :

կու ազգանունութիւն կընդունէին ամեն տեսակ յարաբերութեամբ մինչեւ ետքի ատենները :

Բայց թէ առաջին անգամ եկեղեցւոյ բաժանումը երբ եղաւ, կամ որ ատեն յիշեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս առաջնորդութիւն կրնէր Տապիզոն, որ անօրովն այս ազգային դէպքը պատահեցաւ, կրդառնամք ժամանակագրութեամբ կարգել արձանագիրներէն :

Յովհաննէս եպիսկոպոս Գաւազանը Աիւզէլ ըստած առաջնորդը՝ կորագում է աս պաշտօնին անմիջապէս Ղազար վարդապետէն ետքը, ինչպէս ուրիշները պատմեր են. բայց քանի տարի կը նստի առաջնորդ, ճիշդ չգիտցուիր միայն յիշեալ եպիսկոպոսին վախճանը եղած է հայոց ՌՄԻԱ. (1772) թուականին. ուր տի տարը տարի ալ թէ որ անոր իշխանութեան ժամանակը համրենք, կրնանք հաւատի ըսել, որ իրեն մահուանէն գոնէ հինգ տարի յաւաջ ազգը իրեն սեպհահան եկեղեցին դարձուց, ու հռովմէ-

ական եղողները զատելով, խռովութիւնը դադրեցուց :

Միայն ասիկայ ստոյգ է, որ Աստուածամայր եկեղեցին հերձեալ մասին ձեռքը մնալու ատեն, ազգերնիս անկէ եւ ոչ մէկ եկեղեցական անօթ եւ զգեստ հոշառին . ուստի Մահտեսի Մինաս աղան իրեն արօքը որ եկեղեցին նորոգեց, զարդերն ալ հոգաց, որուն կարիւն է որ ժողովուրդն ալ հանգանակեցին :

Իսոց յայսմանէ ազդն ալ չէր ուզեր քաղաքական իշխանութիւնը իրեն զատուած մասին վրայ արթնցունել 'ի վնաս եւ 'ի խռովութիւն . ուստի խաղաղասէր առաջնորդին յորդորանքովը՝ որքան ալ որ յառաջաւոր իշխանք ազգին մէջ այս երկպառակող ներքին երկուութիւնը ձրգեցին, ազգը դարձեալ շատ խոհեմութեամբ արտաքին միութիւնը պահելով, եկեղեցական միութիւնը միայն կտրեցին :

Ասանկով կրնանք եկեղեցւոյ բաժանման ճիշդ ժամանակագրութիւնը գտնալ իբր Փրկչական 1765 թուականին, Յով-

հաննէս եպիսկոպոսի վախճանէն եօթը տարի վեր գնալով :

Ասոր վախճանէն ետքը ՌՄԻԱ (1772) Տրապիզոնու առաջնորդութիւնը կառնու Պետրոս վարդապետ Ն'նձղուկ կոչեցեալ, որու ժամանակ տէր Սիմէոն տէր Սարգսեան, որ հերձեալ մասին քահանան էր գրեթէ Սարգար վարդապետի օրէն, երբ որ կը վախճանի, քաղաքին բռնադէշիւր իմացածին պէս՝ հրաման կընէ փոզոցէ փողոց դիակը քաշել • բայց վերջը կանանց ձեռքով այս հրամանը ազգը ետ առնել կուտայ, եւ վախճանեալը Աստուածամայր եկեղեցւոյ պարիսպը կը թաղեն :

Իսկ Իւսկիւտարցի Կարապետ վարդապետի օրովը, որ առաջնորդ էր Տրապիզոնի հայոց, հռովմէականութեան երեսէն նորէն խռովութիւնը ազգին մէջ բարձրանալով՝ յիշեալ առաջնորդը կ'աբտորեն Հալէս :

Մինչեւ աս ատեն ազգին երկու մասին մէջ որ եկեղեցական հաղորդակցու-

Թիւնը բարձուած էր, ազգային հաղորդակցութիւնը դեռ կը յարատեւէր . մէկ-մէկու խնամութիւն կրնէին, եւ փոխադարձ ազգականութիւնը կը շարունակուէր մէջերնին՝ թէ խնամութեան եւ թէ կնքահայրութեան, եւ այլ ազգային յարաբերութիւններով :

Բայց 1798 թուականին Յօշականցի Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ որ երեւելի է իրեն ուսումնական տաղանդովը, երբ որ նուիրակ կուգայ Տրապիզոն Լճմիածնայ Լճոռէն՝ Թոխաթցի Գրիգոր վարդապետին առաջնորդութեան օրը, ասիկայ տեսնելով եւ լսելով ազգին երկու մասին մէջ անցեալ եւ ներկայ ատելութեանց եւ փոխադարձ վնասուց ցուալի դէպքերը, որոնք միշտ ազգականութեան երեսէն մէկը չի մարած՝ մէկ մըն ալ նորէն կը բորբոքէր, ու վնասը հոգեւոր եւ մարմնաւոր երկու կողմին ալ կը հասնէր, ազգային խորհրդով՝ ազգականութիւնը եւ ամեն տեսակ յարաբերութիւնները կարգելու կանոնով . եւ զրով կը հաստատէ, որ ազ-

զը ալ չի խառնուի իրմէ հերձեալ մասին հետ* . որպէս զի ալ պատճառ չըլլայ ազգային ատելութեան եւ փնասուց երկու կողմին ալ : Ասիկայ կըլլայ Պուկաս կաթուղիկոսին օրովը :

Բայց առաջնորդութիւնը դեռ իր հոգեւոր հաղորդութիւնը կը պահէր զատուած ժողովրդեան հետ . ուստի եւ ամեն շարաթ հոգեւոր խրատ կուտային անոնց եկեղեցւոյ մէջ . ըսա ոյրում՝ քաղաքական բաժանումը դեռ չկար արքունի հրամանաւ , ուստի եւ ազգային բա-

* Աս կանոնը շինուած էր ոտանաւոր ձեւով , որ մինչեւ մեր օրերը կար : Գրիգոր եպիսկոպոսը կը ձեռնադրէ Չարխափան եկեղեցւոյ մէջ վեց քահանայ , որոց երկուքը քաղաքէն ըլլալով , մէկն էր տէր Մեկքոն քահանայն՝ որ բաւական գրոց հմուտ ըլլալով , ինչպէս իրեն հայրենի ժառանգութեանը՝ նոյնպէս ալ իրեն ուսումնասիրութեանը ժառանգ կը թողու իր սրգին տէր Համբարձում քահանայն Չարխափան եկեղեցւոյ . որ իւր յիշատակաց աղբիւրէն ըմպելով , եւ այս ամեն ազգային դէպքերը իրմէ աւանդ առնելով , ընդ պարսն Պօղոսին Աթօղեան՝ մեզի կը պատմեն :

ժանու մնալ ծածուկ էր :

Այլ երջին ատեններս եղաւ, որ Խարայէլ վարդապետը Թոխաթցիէն ետքը հոս առաջնորդ կարգուելով, տեսաւ որ աակաւին խռովութեանն շմարանքներ երբեմն երբեմն կերեւնան ազգին մէջ փոքրիկ պատճառներէ, ուստի ջանք լրաւ իսպառ զանիկայ արմատախիլ առնելու ազգին ընդ հանրութեան մէջէն :

Ազգերնու սովորութենէն կամ քաղաքական պատճառներէ յառաջ եկած, հին ատենէ՛ի վեր մինչեւ մեր օրերը՝ եկեղեցիներուն պարիսպները սովորական դժուարներէն զատ միջադուռալ ունէին, ուսկից՝ ժամերգութեան ատենէ դուրս՝ հռովմէական հայ ժողովրդէն ոմանք՝ որ պարսպակից էին եկեղեցւոյն, սրահը կը մտնէին զբօսելու համար . եւ այս պատճառաւ միշտ տարաձայնութիւն կըլլար :

Խարայէլ վարդապետը որ ժողովրդոց բազմանայնուն համար Սուրբ Օգոսէնոս եկեղեցին ալ բացեր էր, երկու եկեղեցիներուն պարսպաց միջնադրունքը

փակել կուտայ, եւ ահա՛ ասկէ խռու վութիւնը նորէն կը բորբոքի երկու կողմէն: Ազգը հերձուած մասին քահանաները բանտ դնել կուտայ. որոնց մէջէն իշխանները արդէն պակսելով, մնացածներն ալ ակարացեր էին. Աստուածամայր եկեղեցին ալ քաղաքական իշխանութեամբ ձեռքերէն կ'առնուն քանի մը օր. ասոնք ալ անձնական վնասով առաջիններուն պէս հազիւ եկեղեցին նորէն կ'առնուն, եւ հազիւ թէ խռովութիւնը վնասով կը դադրեցընեն ու կը խրատուին:

Աս դէպքէն ետքը եղաւ ազգին երկու մասին առաջնորդական բաժանումն ալ. վասն զի Պօլսեցի Վրիզոր վարդապետը երբոր Տրապիզոնի առաջնորդ եղաւ յամին 1821, արդէն ազգին բաժնուած մասըն ալ հեռացած էր խորդութեամբ եւ եկեղեցական տարբեր արարողութեամբ. հեռաւորութիւնը խորդութեամբ էր, երբոր երկու կողմէն ազգականութիւնը դադրելով, արդէն բարեկամութիւն ալ մնա-

ցած չէր մէջերնին . իսկ եկեղեցական արարողութեամբ հեռացաւ ազգէն, երբ որ Հռովմայ եկեղեցւոյ ծիսական տարբերութիւնը իրենց սեփականելով՝ ազգային եկեղեցւոյ արարողութենէն զատուեցան :

Ուստի յիշեալ Պրիգոր վարդապետը վերջացուց հայոց բաժնուած մասին առաջնորդական հաղորդութիւնն ալ, որով եւ բոլորովին զատուեցան ազգին առաջնորդական իշխանութենէն, ու կտրուցին իրենց վրայէն անոր իրաւունքը :

Ս ան զի՛ մինչեւ աս ատեն հոգեւորի մասին անոնց ժողովուրդը ազգիս առաջնորդին ձեռքն էր . պատկի, ննջեցելոց թաղման, եւ այլ այսպէս հարկերու հրամանը ան կուտար . միայն թէ նոյն հոգեւոր պէտքերը իրենց քահանաները կը կատարէին :

Եյս վերջաւորութիւնն ալ եղանոյն հայալատին ժողովրդոց վերջին հալածման ատեն՝ ի Սոստանդնուպօլիս յամին 1826 ին, ան ալ դարձեալ Սո-

լէճցի կարգաւորաց երեսէն, ինչպէս կը վկայեն իրենց ժողովուրդը. որ ատեն որ շատ երեւելիներ աքսոր գնացին, շատերն ալ ասդիս անդին հալածական փախան, ինչպէս վարը կը գրենք :

Իսկ երբոր ընդհանրապէս հայալատին ժողովրդոց ազատութիւն տրուեցաւ Տաճկաստանի մէջ, եւ սլատրիարք նստաւ անոնց 'ի Առստանդնուպօլիս, ան ատեն Տրապիզոնի բաժնուած հայերուն ալ առաջին առաջնորդ նստաւ Աիւրեղեան Յովհաննէս վարդապետը :

Բայց ինչպէս որ փորձուած է աշխարհիս վրայ, գործ մը որ խռովութեամբ եւ աղէտալի դէպքով սկզբնաւորուած ըլլայ, ո՛չ երբէք խաղաղութիւն կը գտնայ. աս սիկայ ալ փորձով տեսնուեցաւ ազգին բաժնուած մասին վրայ :

Ատուք իրենց ազգային եկեղեցիէն որ մեծամեծ խռովութիւններով զատուեցան, որպէս զի եկեղեցական օրինապահութենէ ազատ ըլլան եւ խաղաղական կեանք մը վայելեն թերեւս, բայց ասոր

հակառակն եղաւ . իրինց հռովմէական նութիւնը ազգային խռովութեամբ հիմներ էին , ապագային մէջ ալ խաղաղութիւն չը գտան անոր մէջ . այս փոքրիկ հատուածը՝ որ ազգէն զատուեցաւ , իրարմէ ալ քակուելով՝ զատ զատ խումբեր եղան , սկսան մէկ մէկու դէմ կռուիլ . առջի ատելութիւնը որ ազգին դէմ կընէին , իրարու դէմ ալ նոյնը հանեցին . եւ այս միջոցին աս խռովութիւնը տարածուած ըլլալով Մխիթարեան եւ Առլէճցի հատուածներուն մէջ , վերջի ատեններս Տրապիզոնի հայալատիններուն մէջ ալ ճարակեցաւ :

Տրապիզոնի հռովմէական Հայոց առաջնորդը սկիզբէն ՚ի վեր կռիւններէն կուգար : Մխիթարեան կրօնաւորներէն՝ աս տեղ եկաւ Պետրոս վարդապետը՝ որ Տրապիզոնցի էր ծննդեամբ :

Ասիկայ Մխիթարեան ուխտին կողմէն ժողովրդոց մանկուկը դաստիարակելու համար հոյակապ դպրատուն մը հիմնեց , որուն մէջ ինքը դաստիարակութիւն

պիտի ընէր . բայց ժողովրդոց հոգեւոր տեսչութիւնը կոլէճցիներու ձեռք ըլլալով, Պետրոս վարդապետին գործքը անոնց զազափարին չէր համաձայներ . վասն զի անոնք ժողովուրդը միշտ կոյր բռնել կուզէին . Պետրոս վարդապետն ալ զանոնք զաստիարակելով՝ հարկաւ կոլէճցիները ձեռքէ պիտի հանէին ազգին առաջնորդութիւնն ալ :

Եսոր համար, Հ. Սելվեան Յովհաննէս վարդապետն ալ՝ որ աս ժամանակի առաջնորդն էր տեղւոյս հայալատին ժողովրդոցը, Հասունեան պատրիարքին ձեռքով քշել տուաւ զՊետրոս վարդապետը . դպրատունը՝ որ արդէն աւարտելու վրայ էր, երեսի վրայ մնաց, եւ անկէ ետքը ասոնց մէջի խռովութիւնը հրապարակուելով, Առտանդնուպօլսոյ պէս՝ աս տեղի անոնց անցքերն ալ, որ մինչեւ աս ատեն մէջերնին զազանիք մըն էր՝ Գեր . Հասունեանին ըրած գործերուն հրատարակուելովը, հրապարակն ելաւ, զորն որ Առտանդնուպօլսոյ պապական

ժողովուրդը տպեցին Պօլիսյամին 1854
 յատուկ տետրակով 'ի գիտութիւն ընդ-
 հանուր ազգին : որուն մէջ Տրապիզոնի
 և . Պետրոսին շինած հայալատիւններու
 դպրատան անցքին վրայօք այսպէս կը
 դրուի :

„ և այր Պետրոս Մինասեան Մխի-
 „ թարեան ազգասէր եւ բարեկրօն վար-
 „ դապետը՝ Տրապիզոնի համազգեսաց խեղճ
 „ վիճակին նպաստ մը ընելու փափաքով ,
 „ առանց ազգին ծանրութիւն ըլլալու ,
 „ քարաշէն դպրոց հաստատելու ձեռք
 „ զարկաւ տեղացւոց հաճութեամբ . այս
 „ կրթութեան տեղին և . Պետրոսին ան-
 „ խոնջ աշխատութեամբը յառաջանա-
 „ լու սկսաւ , ու մեծ մխիթարութեան
 „ նիւթ մը եղաւ ժողովրդոց , որ անհամ-
 „ բեր լմնալուն կսպասէր . ստկայն իր
 „ փափաքը տեղե չի գտաւ . վասն զի ազ-
 „ գային յառաջադիմութեան թշնամին
 „ վրայ հասաւ իր հին զէնքերովը . ա-
 „ մեն կերպ զըպարտութիւն բարդեց վար-
 „ դապետին վրայ . պատարագէ արգիլեց .

„ Հռովմ ամբաստանեց . Ղրանը մատ-
 „ նեց . վերջապէս ամեն դայթակղական
 „ միջոցներ բանեցուց . մինչեւ վարդա-
 „ պետը ազգերնուս առջեւ մարտիրոսի
 „ մը չափ չարչարվելէն ետքը ստիպուե-
 „ ցաւ ազգին սիրոյն համար իւր քրտամբ-
 „ քը սկսած աշխատանքը կիսակատար
 „ երեսի վրայ թողուլ, ու արցունքո-
 „ վը թրջելով զայն՝ հրաժարիլ քաշ-
 „ ուիլ իւր վանքը ՚ի վնաս մանկտուոյն
 „ եւ ՚ի սուգ համօրէն տեղացւոց . այս-
 „ պիսի սոսկալի գործողութեանց առջեւ
 „ մարդկային ազգը ինչպէս չի խռովի :
 „ (երես տետրակին 15-16 . անուանեալ
 „ Վաթուղիկէ Հայոց տառապանքը Հա-
 „ սունեանին ձեռքով ,) :

Այս տետրակէն կիմանամք հայ ազ-
 գիս բաժանեալ հռովմէական մասին վա-
 րայ լսուած այլ եւ այլ պատմութիւննե-
 րուն ստուգութիւնը, որով եւ տարակոյս
 չի մնար ազգիս ընդհանրութեանը հա-
 ւասալու, թէ այն հոգեւորական ան-
 ձինք՝ թէ վարդապետք, թէ քահանայք,

որոնք որ Հ. Չամչեանը իրեն պատմագրութեան վերը յիշուած 304-365 երեսներուն մէջ յառաջ կը բերէ, անոնք ամէնքն ազգին հերձեալ մասին բաժանմանը պատճառ եղած են, եւ ազգային խռովութեան եւ երկպառակութեան անքակտելի հիմը դրած են այսպիսի ազգակործան գործքերով, յաւիտենական նախատինք իրենց անուանը եւ կարգին :

Ասիկայ ըստին ալ նոյն իսկ բաժնուած ժողովուրդն են իրենց կարգաւորներուն համար, որոնք Կոլէճցի եւ Մըխիթարեան կրօնաւորացվէճերուն ատեն վկայ եղան այս դժբաղդ անցքերուն եւ կոլէճցւոց ընդդէմ քրիստոնէութեան ըրած բոլոր գործքերուն . որով կը հաստատեն թէ նոյն կոլէճցիները պատճառ եղած են այն ամեն անցքերուն, որոնց մէջ նոյն բաժնըւած մասին ժողովուրդը աքօորուեր, հալածուեր, եւ մինչեւ անգամ ՚ի մահ մասներ են վերջին հալածանքին ատենը . եւ մինչեւ հիմա ալ իրենց ներքին գործքերը այնպիսի բաներ են, եւ ոչ այլ ինչ :

Այս տեղս Կարգն եկաւ մեզն ըսելու, թէ մեզմէ բաժնուած հայ ժողովորդին այս անհերքելի վկայութիւնը՝ բուն ազգերնիս արդարացուց. որոնք ասկէ յառաջ կըսէին թէ 1826 ին հալածանքը ազգէն պատճառած է իրեն հերձեալ մասին վրայ, ինչպէս Օսմանեան պատմութեան հեղինակը եւ Ռազմաժողովը իւր մէկ հատուածին մէջ կըսեն՝ առանց այս ճշմարտութիւնը յայտնելու :

Ուրախ եմք, որ այն անցքին արդարութիւնը այսօր նոյն իսկ մեր բաժնուած մասը հրապարակաւ կը յայտնէ, եւ գրութեամբ հրատարակելով՝ սուտ կը հանէ յիշեալ վարդապետաց անխիղճ զբոյսարտութիւնները :

Ահա Լաւասիկ նոյն վկայագիրը տաճկերէն լեզուով հրատարակուած՝ ՚ի վկայութիւն մեր ըսածներուն, իրենց ըսածին պէս՝ կաթողիկ հայոց կողմէն հրապիղոնի ազգայնոց պրուած, զոր աստեղըս հայերէնի առնելով կը դնեմք :

“ Զուովմայ Սուրբ եկեղեցւոյ սիրելի զաւակներ հայ կաթողիկ եղբարք , :

“ Սիրելի եղբարք , ձեզի ազգ առնեմ որ ազգերնուս կրած հալածանքը մէկ հաշուով հարիւր յիսուն տարի , մէկ հաշուով վաթսուն տարի , մէկ հաշուով ութը տարի եւ մէկ հաշուով ալ երկու տարի կըլլայ կոր , որ կարգ մը Ալլէճցի քահանայից ձեռքէն ինչեր կրեր է , եւ ինչեր ալ կը կրէկոր , եւ ինչեր ալ պիտի կրէ . թէ որ այս անգամ խաբվիմք նէ , բացէք պատմութիւնները կարգացէք անգամ մը , միտք բերէք թէ ատեն մը ի՞նչ ամիրաներնիս տարագրելու պատճառ եղան . ատեն մը Ալլիսէ խանին դրանք վրայ հայ սեղանաւորի մը կախուէլուն պատճառ եղան . ատեն մը Տիւզեանց գըլուհները կտրել տալու պատճառ եղան* . ատեն մը հալածանաց մէջ տարագրեալ-

---

* Տիւզեանց տարագրութեան դէպքին պատճառ հայոց ազգը կը դնէ Օսմանեան պատմութեան հեղինակը . հիմա ճշմարիտ պատճառը կը տեսնուի

ներնուս ի՞նչ նեղութիւն կրելու պատճառ
 եղան . եւ ան ատենը որ ազգերնիս տգէտ
 ու միամիտ էին ալ նէ՛ հիմա աշխարհքիս
 այսպէս լուսաւոր ատենը, թագաւորներ-
 նուս ասանկ արդարութեան ատենը, ուղ-
 դափառութիւնը հաստատուած ատենը՝
 ի՞նչ հալածանք է որ կը կրեմք հոգին սեւ-
 ցընող մէկ վարդապետի մը կամ առաջ-
 նորդի մը պատճառու : Անգամ մը մտա-
 ծեցէք որ Աստուած այս առաջնորդին
 վրայէն իր զարմանալի շնորհը վերցնե-
 լով, այն պիղծ գիրքը շինել կուտայ կոր,
 որ արթննամք ու այս գործիքով ազ-
 գերնիս ազատեմք . անանկ գիրք մը՝ որ
 գանձեր այն առաջնորդին տայինք նէ՛
 չէր գրեր զանիկայ . այս գիրքը Փրկիչ
 ուզդափառաց եղաւ . եւ այս՝ Աստուծոյ
 ողորմութիւնը ըլլալը ապացուցանելու
 համար արդարութեան տէր Սուրբ եկեղե-
 ցինիս դատապարտեց, որ այս զէնքը ձեռ-
 քերնիս անցնի, հիմա այսքան տարինե-
 րէ հետէ կրածներնիս, ու այս անգամ
 Աստուծոյ հրաշքը ինչո՞ւ չենք տեսներ-

կոչ, չէք ըսեր թէ այսուհետեւ ալ այս կարգ
 Արեւիկայի քահանաներուն հետ ՚ի միա-
 սին հաղորդութիւն կարող չենք ընելու :
 Չէք ըսեր որ այս առաջնորդը թէ եր-
 թայ թէ մնայ, սերմը իր բնաւորութեան
 մէջէ. չէք գիտեր, քնացեր էք մը. այս
 միջոց ալ յոյս չի մնաց. հին ժամանակ-
 ներուն նման գաւառներու մորթը կըռ-
 նակնին առած, «հկայք կղբարներ, շը-
 ոովմ վճիռ կտրեց, եղբայր ըլլամք ու
 սիրով վարուիմք», ըսելով, նախնիքնիս
 եւ ծնողքնիս փոսերուն մէջ ձգեր, մեղ ալ
 ձգելու կը դատին. չէք ըսեր որ ասոնք
 ոչխարի կերպարանքի մտած, ողորմելի
 ժողովուրդը մէջ տեղ ձգած են, զմեզ
 անոնց հնարքովը որոգայթը ձգեն. այս
 անգամ ալ խաբուինքնէ, ալ որդւոց
 որդի պիտի տեւէ. աղէկ մտածեցէք կղ-
 բարք, աղէկ քննութիւն ըրէք, ամենե-
 ւին ոչ առնն մը այսպէս առաջնորդ
 մը գտնել, եւ այս կերպ փրկիչ ուղ-
 զափառաց գիրքը չեն գրել տար, որ ա-
 սանկ բաժնուելու զէնք մը ձեռքերնիս

անցնի. վերջը հազար անգամ աւանդ
 րսենք ալ նէ, օգուտ չընեն, եւ Աստ-
 ւած անգամ մենէ երես կը դարձնէ, որ
 եւ ձեզի անանկ զէնք սուի, ու դուք
 յարզը չի գիտցաք. դնացէք կրեցէք չար-
 չարանքնիդ, որ սորվիք կրսէ. եկայք եղ-
 բարք աղօթքի կանգնիմք, ու խոտ ընեմք,
 չի խարուիմք այս ոչխարի կերպարանքով
 մեզի խարող թշնամիներուն. ազատենք
 աս ժողովուրդը անոնց ձեռքէն. ըստ ու-
 ռում ճշմարիտ Սուրբ հաւատքնիս, Ս.
 եկեղեցինիս ձեռքերնին դործիք ընելով,
 խեղճ ազգերնիս գեանէ գետին կը զար-
 նեն կոր. աղէկ մը գիտցիք եղբարք, որ
 բաժնուիլը գէշ է ըսելով, մէկ քանի
 բարեսիրտ մարդիկը գլխէ հանելով, մէջ
 տեղը կը բերեն, թէ կարապետը երթա-
 լէն ետքը, ազգին իրաւունքները, կանոն-
 ները կարգին երթալէն ետքը, թուռն
 ալ ըլլայնէ, ալ մէկը կարող չէ թուռն-
 մէկ զմէկ համոզեցէք, վերստին միանամք,
 եղբայր ըլլամք տէյի, խղճմտանաց տէր
 մարդիկը ասոր անոր վրայ կը խրկեն որ,

անխղճմտանք քահանաները վերստին փո-
ար ձգելով, տաս մը տարի վերջը, առջև
օրինականերուն նման մոռցրնելով ու ժա-
մանակ անցնելով, ծածուկ հերետիկո-
սութիւն սկսեցին տէյի, ազգը տակն ու
վայ պիտի ընեն. եղբարք, ձեր զաւա-
կունքը մեղքըցէք. մի վախնաք, Սուրբ
եկեղեցին ոչ մէկ առեն մը հաւատքի դէմ
բան մը մեր մօտը չը տեսնելով, գրկէն
մեզի չի ձգեր. եւ ինչ որ խնդրենք ու
աղաչենք՝ չէ չըսեր, ու ողորմութիւն կը-
նէ. Սուրբ Աթոռոյն գանձը ուղղափա-
ռաց է, հեթանոսներուն չէ, մանաւանդ
մեր հայցուածքը Սուրբ Աթոռին առ-
ջին էն փոքր բան մ'է. մէք որ մատակա-
րարուելնիս զատ խնդրեմքնէ, ամենեւին
Սուրբ եկեղեցին մէկ մատակարարու-
թեան ներքեւ ըլլանք ու չըլլանք, զիրար
ջարդեցէք, ու միատեղ նստէք կրսէ՛ մի.
զատ մատակարարութեան ներքին մի ըլ-
լաք կրսէ՛ մի. Սուրբ եկեղեցւոյն շնորհ-
քը չէ՛ մի այսքան տեսակ եկեղեցիներ որ
ամենն ալ ուղղափառ, եւ Սուրբ Աթո-

ուոյն հնազանդ ըլլալով, զատ մատակա-
րարութեան ներքին են. մենք ալ ուղ-
ղափառ եմք, մենք ալ Սուրբ Աթոռը
կը դաւանինք, այս ոչխարի կերպարան-
քով եղող վարդապետները չըլլային նէ,
մենք դաւանութիւննիս պիտի սխալէինք
մի. այսքան վանքեր կան, անոնք ալ Ս.
Աթոռին զաւակներն են, ուղղափառու-
թիւն կը քարոզեն, ինչպէս որ Սուրբ
Աթոռին հրամանն է. վերջապէս այս
Ծանուցագիրս զրոզին սիրար Աստուծոյ
հետ եւ Սուրբ եկեղեցւոյ հետ կապուած
է, մենք ալ բոլոր ազգովին իրարու կապ-
ուելով, ամենս մէկ ըլլանք. եթէ Սուրբ
խաչը ձեռքերնիս ըլլայնէ, ոչ ոք զմեզ
կարող է փափաքներէս զստել. ես իմ ազ-
գիս վրայ ունեցած անչափ ցանկութիւն-
ներէս ու փափաքներէս այս Ծանուցա-
գիրս համարձակեցայ գրել ընդունուե-
լու. պարտաւորութեամբ:

Ա. Պօլիս. Չյունուարի, 1854

Ղշմարտութիւն եւ արդա-
րութիւնը սիրող անձ մը :,,

Արքան ալ որ ազգերնուս ընդհան-
 րութեան յայտնի է արդէն Պօլսոյ հը-
 առովմէական մեր սղգայնոց ազգային միա-
 բանութեան սէրը եւ տարբեր կրօնքով տա-
 կաւին բուն ազգին մէկ արիւն եւ մէկ եղ-
 բայր ըլլալուն եռանդը շատ պարագաներու
 մէջ, այսու ամենայիւ անոնց ճշմարիտ ազ-
 գութեան ստացվելը բուն ազգին հետ եւ
 միաբանութեան սէրը այս թղթէն կը հաս-
 կըցուի, որով իրենց մէջ ազգութեան ար-
 թընցած հոգին կը ջանան Տրապիզոնու
 ազգայնոց մէջ ալ արթնցնել. որ տակա-
 ւին տարբեր կրօնքով ալ կրնան ազգին
 անդամ համարուիլ, երբ որ իրենք ալ
 Հայ ու Հայկայ սերունդն են. կը ջանան
 նոյնպէս ցուցնել ազգին, որ Արեւմտեան
 քահանայից թելադրութեամբը մինչեւ
 հիմա ազգին ատելի եղեր ու ազգը ա-
 տեր են, ուստի հիմա բոլորը ազգովին ի-
 րարու կապուելով, մէկ ըլլալ կուզին:

Մինչեւ հիմա մենք ալ կրսնք, որ
 իրաւ տեղոյս հռովմէական հայք յիշ-
 եալ քահանայիցմէ թելադրուելով, թէ

եւ միշտ ազգին հետ ատելութեամբ կը վարուէին, եւ մէկ մէկու իբրեւ թշնամի կը նայէին, բայց ասոնք ալ՝ այսօրուան օրս ազգային միութեան արժէքը ճանչնալով՝ ՚ի սրտէ կը ցանկան ազգին հետ միութիւն պահել, եւ փոխադարձաբար մէկ մէկու օգնել թէ քաղաքական եւ թէ ազգային գործերու մէջ :

Թէ եւ կը դանուին նախապաշարեալ եւ կողմնաց կողմէն սակաւ անձինք, որոնք իրենց շատուոր մասին այս նախանձելի գործքին չը հաւնելով, տգիտութեամբ՝ ազգը սիրելնուն տեղը՝ ազգին հետ խորդութեամբ կերթան, բայց ասիկա ալ տեւողական չէ. եւ անցած գնացած ատելութիւններն ալ որ փոխադարձաբար իրարու դէմ կրնէին, դարձեալ իրենց ձեռքը չէր :

Մենք կը ճանչնանք հիմա հռովմէական ազգայնոց մէջ ազնիւ գերդաստաններ, պայազատազտրմ տունն Աիւրեղեանց, Արապեանց, Մարիմեանց, Անուշեանց, եւ ասոնց յարակիցներուն, որոնք

ամենքն ալ ազգային միութեան վրայ
այնքան սէր ունին, որքան որ ազգէն ալ
փոխադարձ սէր կընդունին. ազգը կը
յարգեն եւ մեծարանք կ'առնուն. որով
եւ ամեն ընկերական գործքերու մէջ
իրեւ մէկ հօր զաւակ եւ մէկ ասն որ-
դէք՝ իրարու կ'օգնեն, իրարու ձեռք կը
բռնեն եւ իրարու վրայ սիրով կը նային:

Մեզի ալ ուրախութիւն է որ իւր-
ուովութիւնը սերմանողք յետ այսորիկ
պիտի ամչնան, տեսնելով որ Հայկայ սեր-
ունդը որքան ալ իրարմէ հեռացած,
բայց ամենքն ալ Սրբոյն Գրիգորի սիրոյ
եւ ազգութեան փարախը դառնալու նը-
շանը ճակատնուն վրայ դրոշմած՝ ազգու-
յին միութեան կեդրոնը կը դիմեն. եւ
թէ կանուխ եւ թէ անագան իրենց մէ-
ջէն մերուծերը վերցընելով, իրենք զե-
րենք Հայկայ սերունդէն՝ Լուսաւուրջայ
զաւակ պիտի խոստովանին Սուրբ հո-
գոյն շնորհիւր, որ ամենուն հոգւոյն ազ-
գային միութեան ոյժը կը պարգեւէ:

Թէ կան հոգեւորականք, որ ասի-

կայ չեն ուզեր, անոնք ազգէն չեն. վա-
սըն ղի՛ ս՛վ որ ազգը ազգէն բաժնել
կուզէ, անիկայ ազգէն չէ. ազգն ալ ա-
նիկայ կը փնտռէ որ ճանչնայ թէ ո՞վ է
որ մինչեւ հիմա ղերենք Առսաւորչայ փա-
րախէն կը հանէր :

Ա երջի ատեններս եղաւ քանի մը
մը հայ գերդաստաններու բողոքականու-
թեան դառնալը, երբոր 1834 թուա-
կանին Մըստր Ղոնս անուևով Ամերի-
կացի քարոզիչը եկաւ Տրապիպոն, ու ըս-
կըսաւ քրիստոնեայ ազգայ մէջ քրիստո-
նէութիւն քարոզել. եւ թէպէտ ոմանք
եաքը վերստին իրենց հայրենի Սուրբ
եկեղեցւոյն ծոցը վերադարձան, բայց ո-
մանք ալ հաստատուելով իրենց նորըն-
կալ կրօնքին մէջ, բաժնուեցան դուրս ե-
լան վերջապէս հաստատանեայց Սուրբ ե-
կեղեցւոյ փարախէն, իրենք ղերենք Աւե-
տարանական Հայոց եկեղեցի կոչելով :

ԵՐՐՈՐԴ ԵՕԴՈՒԼԾ

Առաջնորդք Հայոց Տրապիզոնի. — Ենոնց նստելու եւ
փոփոխութեան ժամանակը. — Առաջնորդութեան
ատենին ներքին դէպքերը մինչեւ 1850

Ստեփաննոս եպիսկոպոս Տրապիզո-
նի, որ Մխիթար կաթողիկոսին օրովը
Սոյ ազգային ժողովքին մէջ գանուե-
ցաւ ՚ի Ալիլիկիայ յամին 1342* որ Ալեոն
թագաւորին հրամանաւը եղաւ՝ Հայոց ե-
կեղծոց ոյ դէմ եղած ամբաստանու թեանց
համար Հռովմայ Պապին դրելու :

Ազգային տատմութեանց մէջ ասկէ
աւելի անզեկութիւն չկայ ասոր վրայ . եւ
ըստ որում աս ժամանակիս Տրապիզոնու
Հայոց եկեղեցիները շինուած չէին, ա-
սոր համար ալ ազգային յիշատակարան-
ներուն մէջ աս առաջնորդիս յիշատակը
չկայ :

Ուստի յիշեալ 1342 թուականէն
մինչեւ 1414, քաղաքին եկեղեցւոյն շի-
նութեան թիւը, այսինքն կօթանասուն

---

* Տես տառմ. Չամչեան. հւատար. Գ. եր. 341.

երկու տարիի չափ առաջնորդաց շարունակութիւնը կրնուհաստի. թէեւ եկեղեցւոյն շինուելուն ժամանակն ալ սուաջնորդ չի յիշատակուիր. բայց վանքին արձանագրութիւնը կը ցուցնէ, թէ ան ատեն մենաստանին մէջ միաբանութիւն կար. ըստորոյ կերեւնայ թէ՛ առաջնորդական կառավարութիւնը թէ վանքին եւ թէ քաղաքին մէջ միաբանից ուխտին գլխաւորին ձեռքն էր, մինչեւ Յակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրը. որ ինչպէս վարը կը դնելք, անկէ առաջնորդաց անընդհատ կարգը կ'սկսանի :

Յակոբ եպիսկոպոս առաջնորդ կը նըստի Տրապիզոնի Հայոց վանքին շինութեանէն 254 տարի գրեթէ ետքը. սակէ ալ հաւաստի կերեւնայ որ առաջնորդական կառավարութիւնը վանահօր ձեռքը եղած է երբեմն. եւ ասիկայ ալ յայտնի չէ թէ որ թուին առաջնորդ կարգուեր է. միայն այսքան յիշատակը կայ, որ իբրեն առաջնորդութեանատեն՝ վանքին տաճարին սեղանը ներսի կողմէն պատկերա-

զարդ ծաղկել կուտայ անարուեստ եւ
յունական ձեւով . որուն արձանագիրը կայ
հանդերձ թուականով սեղանին կիսաբո-
լորակ շրջանակին մէջ՝ Հայոց ՌԽԳ .
(1593) թուին . իսկ իրեն վախճանը 'ի
Տրսպիզոն՝ անյայտ է , ինչպէս եւ առաջ-
նորդ կարգուիլը :

Աւետիք եպիսկոպոս՝ մետրապօլիտ ըս-
ված յարձանագիրս . Յակոբ եպիսկոպոսի
վանքը ծաղկելուն թուականէն քսան եւ
ինը տարի ետքը՝ կը յաջորդէ առաջնոր-
դական աթոռը . ասիկայ ալ վանքի տա-
ճարին վայելչութեանը հոգ տանելով , իր
նախորդին թողուցած պակասորդը լրացը-
նելու փափաքով , եկեղեցւոյն մէջը ամ-
բողջ պատկերազարդ խառն քաշուած-
քով նկարել կուտայ յունական տարա-
զով . որոնք մինչեւ հիմա՝ ինչպէս սեղա-
նինն ալ մնալով , գիւղացի ուխտաւորքը
տակաւին կ'զմայլեցնեն : Ասոր ալ շինու-
թեան թուականը կայ յիշատակարանու-
վը մէկ տեղ , փոքրիկ քարի մը վրայ ար-
ձանագրած դրան ճակատը 'ի ներքուստ

յամին Հայոց ՌՀԱ. (1622): Ասոր ան վախճանը յայտնի չէ. ըստորում ոչ գեւրեզման եւ ոչ ուրիշ արձանագիր մը ունի:

Աստուածատուր Աբեղայ. վերը յիշեալ թուականէն քսան եւ հինգ տարի ետքը կը յիշատակուի վանքին հին յիշատակարաններուն մէջ, որ վանքին վրայ եղող Մութէվէլի իշխոսնին վախճանէն ետքը՝ անոր կը յաջորդէ վանքին կառավարութեանը՝ ՚ի թուին Հայոց ՌՂԷ. (1648)*:

Աքրահամ վարդապետը չի յիշատակուիր թէ երբ Տրապիզոնու առաջնորդ եղած է. միայն թէ Հայոց եկեղեցիէն զատուելէն ետքը՝ յայտնի կը զըրենն պատմաբանը, որ Տրապիզոնու Հա-

*. Աս թուականէն յիսուն տարի ետքը կը յիշատակուի առաջնորդ Ամենափրիչի վանաց՝ Յակոբ վարդապետ սմն. որ Յովհաննէս եպիսկոպոսի հետ կը թ. զէն Արարպետ նահատակը յամի ՌճԽԷ (1698): Բայց յիշատակը ուրիշ տեղ չըլլալուն՝ առաջնորդաց կարգը չգրինք:

յոց առաջնորդութեան ատեն՝ երբ որ Փրկչական 1715 թուին ազգին մէջ խռոպութիւնը ծագեց պապականութեան երեսէն, նոյն տարին օգոստոսի 4 ին արքունի հրամանաւ բռնուելով Տրապիզոնի մէջ՝ Աոստանդնուպօլիս բանադրուեցաւ հոկտեմբերի 12 ին նաւարանին մէջ. ուսկից ետքը ազատուելով, գնաց Արբանան. եւ կրօնաւորաց վանք սահմանելով ան տեղ, ետքը լատինահայոց կաթուղիկոս նստաւ պապին հրամանաւը :

Մարգար վարդապետ, անմարմին կօչեցեալ. յայանի չէ թէ որ թուին առաջնորդ եղած է. բայց հաւաստի կը պատմուի ականատեսներու աւանդութենէն, թէ Արրահամ վարդապետին աքսորանքէն ետքը անմիջապէս առաջնորդ ասիկայ եղած է Տրապիզոնու ազգերնուս. որոց մէջէն խռոպութիւնը վերցնելու կաշխատի. բայց երկու կողմը չկրնալով միացընել խռոպութիւնը իր վրայ կը դառնայ. ուստի կերեւնայ թէ աս խռոպութեան երեսէն կիրթայ Սիրովէնէի Հայոց մէջ,

Քուր եւ կը վախճանի ու կը թաղուի :

Ղազար վարդապետ . Մարգարէն ետքը Տրապիզոնի առաջնորդ կուգայ . բայց ասիկայ փոխանակ ազգը միացընելու՝ ինքը կը միանայ ազգին հերձեալ մասին հետորով եւ խռովութիւնը իրեն դէմ զօրանալով, ազգին յառաջաւորները զինքը աքսորել կուտան . յորմէ պարտաւորվելով՝ կը բաժնուի ազգէն, կերթայ Աւենտիկ, եւ կը կրօնաւորի Ղազարու վանքը մինչեւ ցմահ :

Յովհաննէս եպիսկոպոս, Ղաւազանի Աիւզէլ կոչեցեալ . Տրապիզոն առաջնորդ կուգայ Ղազար վարդապետէն ետքը՝ Ուրհայու առաջնորդութենէն գալով, որ ամուսնութենէ վարդապետ եղած էր : Ասիկայ ազգին եկեղեցիները սեփականելուն համար, Աստուածամայր եկեղեցին թողուց պապական եղող բաժնին ձեռքը . եւ խռովութիւնը ազգին մէջէն դադրեցունելու համար, Չարխա, փանը բացաւ . ալ ժողովուրդը մայր եկեղեցին չգնաց . ասանկով պապական ե-

դող մասը որ ծէսով զատուած / ր, եկեղեցիով « Լ զատուեցան :

Եսկայ մինչեւ մահը առաջնորդութիւն ըրաւ ազգին, եւ նոյն իշխանութեան մէջ վախճանելով, թաղուեցաւ Չարխափան եկեղեցւոյ բակը. որու գերեզմանին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ հանդերձ թուականով :

« Եյս է տապան Գաւազանի Աիւզէլ Յովհաննէս եպիսկոպոսին . թուին ՌՄԻԱ (1772). * :

Պետրոս վարդապետ Ունձղուկ ըսւած, կը նստի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսէն ետքը . բայց ոչ գալուն թըւականը յայտնի գիտեն ժողովուրդը, եւ ոչ ելելուն . միայն ասիկայ հաւաստի կը պատմուի, որ այս մականուամբ Պետրոս վարդապետ մը Ղազար վարդապետէն ետքը առաջնորդ եղած է Տրապիզոն ազգերնուս :

---

* Եյս թուականիս՝ Աիւզէն Աթուղիկոսի իշխանութեան վերջի առեւններն է. յորում Լշճի-ածնոյ սպարանը հաստատել տուաւ :

Արապետ վարդապետ Խուսիկատար-
ցի. Պետրոս վարդապետէն ետքը առաջ-
նորդութիւնը կառնու. բայց որքաննըս-
տելը յայտնի չըլլալով, ազգին ներքին
խռովութենէն կ'աքսորուի Հայէս :

Գլխոր վարդապետ Թոխաթցի. ա-
ռաջնորդ կրկնայ 1795 ին Արապետ վար-
դապետէն ետքը : Աս կը դնէ ազգեր-
նուս ներկայ ունեցած առաջնորդարա-
նին տեղը : Չի պատմուիր, թէ քանի տա-
րի առաջնորդ եղաւ . միայն թէ իր նըս-
տեքն ինը տարի ետքը՝ կը յաջորդէ ա-
ռաջնորդութիւնը Խարայէլ վարդապետ .
ինչպէս վարը կը պատմուի :

Խարայէլ վարդապետը կը նստի յա-
մի 1804 (ՌՄԾԲ) եւ իշխանութիւն
կը վարէ վեց տարի : Ասիկայ Սուրբ Աս-
րապետի վանքէն Տրապիզոն նուիրակե-
կած ըլլալով, ժողովուրդը իրենց առաջ-
նորդ կը դնեն պատրիարքի հրամանաւը .
իրեն ըրած ազգային գործքերը յառաջ
բերած ենք Ռ . յօդուածին մէջ : Բայց
ինքը վեց տարիէն ետքը Թադէոս ա-

աւարելոյ վանքը առաջնորդ կերթայ, բայց
թէ ինչ միջոցաւ, չի պատմուիր. միայն
թէ մինչեւ մահը հոն կը նստի եւ հոն
կը վախճանի :

Ստեփաննոս վարդապետ Իզմիրցի .
առաջնորդ կը կարգուի Տրապիզոնու
1815 փրկչական թուին . բայց հինգ տա-
րի հազիւ կրնայ առաջնորդութիւնը վա-
րել . 1820 թուականին կը մերժեն զին-
քը, անիկայ ալ ազգէն զատուելով, կեր-
թայ հռովմէական լուծը վրան կ'առնու
վննետիկ Ղազարու վանքը :

Գրիգոր վարդապետ Պօլսեցի . ա-
ռաջնորդ եղաւ յամին 1821 : Ըսոր ա-
տենը, ազգին պապական մասը՝ որ արդէն
ազգային եկեղեցիէն զատուած էր, ու
փոխադարձ յարաբերութիւննին դադրե-
ցուցած, առաջնորդական հաղորդութե-
նէն ալ կտրեցաւ . եւ ասիկայ առաջինն ե-
ղաւ, որ ազգին առաջնորդական իշխանու-
թիւնը վերցուց բաժնուած մասին վրա-
յէն, եւ թողաւ անոնց իր առաջնորդա-
կան իրաւունքը :

Առաջնորդաց կարգին մէջ ասիկայ ամենէն շատ իշխանութիւն բրածէ . եւ իւրին բովանդակ առաջնորդութեան ատեն երբէք զժտութիւն մը չի պատմուիր իր եւ ժողովրդոց մէջ՝ մինչեւ իր վախճանը . այլ իրեն հեղութեամբը՝ իր բարեսրտութիւնը եւ իր հօտին բարելաւութեանը համար ունեցած փոյթը կը խօսուի . միայն իր մահուանէն ետքը իրեն նամակներէն հասկցուեցաւ , որ անբաւական եղած է՝ եղեր իր վիճակի ժողովրդէն :

1832 թուականին Աջմիածին կելութայ , եւ իր վիճակին վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի . որով եւ ատելութիւն կ'ստանայ ժամանակին վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն , որոնք պատրիարքական դրան միջոցաւ ջանք կրնէին վիճակէն ձգել . բայց հասարակաց մահը վրայ հասնելով ամեն ատելութիւնը կը դադրեցընէ երկու կողմէն ալ :

Գրիգոր եպիսկոպոսը կը վախճանի 1833 ին , եւ մարմինը կը թաղեն Սուրբ Օգոստոս եկեղեցւոյ բակը . որու վրայ

ճարմարոնեայ քար մը կայ եւ արձանագրութիւն ունի :

Յովհաննէս վարդապետ Քիւրէկձեան . Գրիգոր եպիսկոպոսէն ետքը առաջնորդ կուգայ 1834 թուին յունիսամսոյ մէջ . եւ 1839ին ելլելով, Պօլեպատրիարքական փոխանորդ կարգուեցաւ :

Եսոր օրէն փորձիւ տեսնուած մինչեւ հիմա կը զուրցուի, որ Գրիգոր եպիսկոպոսէն ետքը եկող բոլոր առաջնորդներն ալ հաստատուն եւ շարունակ տեւողութիւն չունեցան իրենց հոգեւոր իշխանութեանցը մէջ մինչեւ ներկայ առաջնորդը :

Յովհաննէս վարդապետին առաջնորդութեան առաջին տարին՝ Տրապիզոն եկաւ Եմերիգացի քայրղիչ Սիստր Քանսըն, եւ ազգիս հասարակ կարգի քանի մը ընտանեաց մէջ՝ բողոքականութիւնը մտաւ :

Կարապետ վարդապետ Կեսարացի . Յովհաննէս վարդապետին ելած տարին

առաջնորդ եղաւ Տրապիզոն. եւ հազիւ թէ երկու տարի վարելով ղանկկայ, մեծ խռովութիւն մը ձգեց յազգին մէջ, եւ ելաւ 1842 թուին :

Պօղոս վարդապետ Պօլսեցի. եկաւ առաջնորդ հետեւեալ տարին 1843, եւ յաջորդ 1844 թուին՝ հանեցին առաջնորդութենէն :

Արապետ վարդապետ Լլումաշցի. Պօղոս վարդապետէն ետքը եղաւ առաջնորդ յամի 1845. ասիկայ երեք տարի միայն վարելով իշխանութիւնը հրաժարեցաւ 1848 թուին :

Յովհաննէս եպիսկոպոս Մարաշցի. հետեւեալ 1849 տարին առաջնորդ կարգուելով, տասը ամիս միայն նստաւ :

Մեսրոպը վարդապետ Պօլսեցի՝ այժմեան Լաւաշնորդը՝ առջի անգամ առաջնորդ եղաւ 1850 յամին. եւ 1852 թուին՝ Տրապիզոնու առաջնորդութենէն ելլելով, Աեսարիոյ առաջնորդութիւնն առաւ :

ՉՈՐՐՈՐԴ ՅՕԴՈՒԱԾ

Եկեղեցեաց ստորագրութիւնները . — Ամենափրկիչ . —
Չարեափան . — Սուրբ Օգոսէնո . եւ ասոնց վերաբերեալ
յիշատակաց արձանագիրները :

Տրապիզոնու ազգերնուս այս համա-
ռօսա պատմութեան վերջին յօդուածին
գալով , ինչպէս տուածին մասին նախագի-
տելեաց մէջը խոստացեր ենք , աստեղս ,
եկեղեցեաց մանրամասն ստորագրութիւ-
նը կուտանք հանգերձ իրենց վերարե-
րեալ յիշատակաց արձանագրութիւննե-
րով : Եւ նախ ըստ կարգի վանքէն կըս-
կըսանինք :

Ամենափրկիչ անուամբ եկեղեցին՝ է
հասարակ քարաշէն , մէկ սեղանով եր-
կայն քառանկիւնի . որ արեւմտեան դռ-
նէն մինչեւ բեմին առջեւը՝ տասն քայլ
երկայնութիւն ունի , եւ ութ քայլ լայ-
նութիւն :

Տաճարին տանիքն ալ որ քարուկիր
շինուած է եղեր , Եաւուզ Սուլթան
Սէլիմ թագաւորին օրովը զանգակա-

տանը հետ քակեր են, ու հիմա փայտածածկ ըրած . բաց արեւմտեան դռնէն՝ հարաւային դուռ մ'ալ ունի բուն եկեղեցին :

Սեղանի կիսաբոլորակին եւ եկեղեցւոյ մէջի ծաղկանկարքը եւ պատկերքը Յակոբ եպիսկոպոսին եւ Մլետիք մետրապօլտին շինել տուածն են յաման 1593-1622 աեղ տեղ աւրուած կերեւնան մինչեւ հիմա . ըստ որոյ եկեղեցւոյ ներքին կողմը յունական ձեւով մը կերեւնայ . հարաւային կողմէն երկու լուսամուտ ունի . մէկ հաստ մ'ալ արեւելեան կողմէն խորանին մէջը կը բացուի . խորանը կիսաբոլորակ կամարաշէն է :

Ճամաատունը ետքէն շինուած է անարուեստ շարուածքով . մեծութիւնը եկեղեցիին չափ չկայ . ասնիքը եւս փայտով ծածկած է : Ասոր մէջը ջրհոր մը կայ, որու ջուրը խմելու շատ փափաք կընեն ջերմեւանդ ժողովուրդը՝ իբրեւ յունաց Այազմա մը :

Ս'էկ գրուեւ մը ունի արեւմտեան կող-

մէն, որուն ասջեւը իբրեւ դաւիթ ծածկած են :

Այնպէս շինութեան արձանագիրը ասոր ճակատը եղած մեծ քարին վերայ փորուած է կէս մի ոտանաւոր, եւ կէս մի արձակ՝ ըստ այսմ .

Փառաց տաճար Աստուածային
 յերկրի դրախտ կենաց փայտէն,
 կանգնեալ յանուն Ամենափրկչին,
 'ի յութն հարիւր թուականին,
 եօթանասուն եւ երեքին,
 'ի Աթուղիկոսութեան հայոց մեծաց
 տէր Պօղոսի ուղղափառին
 'ի ժամանակս բարեպաշտի .
 Ար-Ալէքս թագաւորի,
 Խօճայ Ատեփաննոսն պատուելի
 շինեաց տաճարս հրաշալի
 յիւր յիշատակ անջնջելի
 եւ ճնողաց իւր կրկնակի
 եւ կենակցին իւրոյ Մելեքայ խաթունին
 եւ զաւակաց իւրոց մեծի եւ փոքու : *

---

* Ասոր փոքր հետեւեալ յիշատակարանը

“Արդ ես խոճայ Ստեփաննոս ստացայ 'ի հալալ արդեանց իմոց զտեղի վանացս, եւ շինեցի զլուսազարդ տաճարս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ 'ի վայելումն մանկանց սիովնի. եւ ետու միաբանից Սուրբ ուխտիս ես խօճայ Ստեփաննոս եւ իմ որդիքս. զի հասարակ ամենայն քրիստոնէից է վանքս եւ կրօնաւորաց որք բնակեալ են 'ի սա, եւ Աստուծոյ տուն. եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն ոչ յիմոց եւ ոչ յօտարաց իբրեւ զմարմնաւոր հայրենիք իշխել 'ի վերայ վանացս. այլ ազատ է ազատի եւ Աստուծոյ տուն. այլ միայն զինամն տանելով, եւ զամենայն մարմնաւոր կարիք Սուրբ վանացս կատարելով :

“Սուրբ նշանս աստուածընկալ յիշատակ է խօճայ Ստեփաննոսին եւ որդւոյ իւրոյ պարօն Սկրտչին. եւ մատուռնորին սուրբ Վարապետին. եւ շրջապատ իւր սլարսպով յիշատակ ինձ եւ ծնողաց

զբուած է անմիջապէս մի եւ նոյն քարին վրայ :

իմոց եւ ամենայն ազգականաց,*, *

Սուրբ Յովհաննէս ըստւած փոքրիկ մատուռը եկեղեցւոյ հարաւային կողմն է. որուն համար Պոնտոսի պատմութիւնը կը դնէ արեւելեան դին, փոքր ինչ եկեղեցիէն դէպ ՚ի արեւելք յառաջ շինվելուն համար :

Այս մատուռը զոր Սուրբ Յովհաննէս ըսած է յիշեալ պատմութիւնը, Ս. Յարութիւն անուամբ շինուած է եկեղեցիէն երկու տարի յառաջ նոյնպէս արդեամբք Խօծայ Ստեփաննոսին, յիշատակ իւր ծրնողացը եւ զաւակաց. բայց պատմիչը հասարակաց ձայնին ուշ դնելով, աւանց անոր արձանագիրը զննելու՝ Սուրբ Յովհաննէս ըսած է, կարծելով թէ մեծ եկեղեցւոյ արձանագրութեանը մէջ յիշուած սուրբ Վարապետի մատուռը ասիկայ է :
Հաւանական չերեւնար թէ ասոր

---

*Աս ժամատունը շիներ է Խօծայ Ղարային հայ իշխանը, ինչպէս կը վկայէ հին յիշատակարանը, որու խօսքը գրած եմք առաջին յօդուածին մէջ : Բայց արձանագիրը՝ եկեղեցւոյն է :

մէջ ժամերգութիւն եղած ըլլայ՝ աւելի փորրիկ ըլլալուն համար . պատարագ ընելու ալ՝ միայն ժամարարին տեղ կըլլայ . մեր ատեն՝ գրան առջեւը սեղան կապելով ժամերգութիւն կընեն վանքին տօնախմբութեան օրը . գուցէ՛ ՚ի հնումն ալ այնպէս էր :

Ղրան ճակատի միապաղաղ քարին վրայ փորուած է շինութեան արձանագիրը հանդերձ թուականով ըստ այսմ :

“ Ը ինեցաւ տաճարս այս յանուն սրբոյ Յարութեան, արդեամբք եւ ծախիւք Խոճայ Ստեփաննօսին յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւրոց եւ կենակցւոյն իւրոց Սեղեքսաթին եւ զաւակացն իւրոց ՚ի թրւին Հայոց ՊԷԱ, ” (1422) :

Ինչպէս եկեղեցւոյ արձանագիրը, նոյնպէս եւս վանքը գրուած գրոց յիշատակարանները համաձայն կը վկայեն որ, սուրբ Սարապետ անուամբ մտտոււմ՝ ալ կար Ամենափրկչի վանքը . որ հիմա ամենեւին նշմարանք չունի :

Թէ որ կարծիք ընենք, որ սուրբ

Աստուածածնայ ըստուած մատուռը սուրբ
Վարապետի անուհով կը կոչուէր, անօր
համար ալ առանձին կը յիշուի նոյն դը-
րոց յիշատակարանին մէջ յատուկ մակա-
նունով մը այսպէս. « վերին եկեղեցի, Նոր
կրտսէի սուրբ Աստուածածին », ինչպէս
դրինք առջի յօդուածին մէջ :

Ուստի՝ հիմակուան եղած մատուռ-
ներուն մէջ՝ տարակուսական կը մնայ մի-
այն զանգակատան միջնայարկին մատու-
ռը, թէ արդեօք սուրբ Արրորդութիւն
կրտսէր, թէ սուրբ Վարապետ. ըսա ո-
րում մէկ որ արձանագրութիւն չկայ առ-
ջի կոչմանը. եւ երկրորդ՝ ուրիշ մատուռ
չկայ մենաստանին մէջ :

Եւամատան արեւմտեան դրան հիւ-
սիսային կողմը կառուցուած է քարաշէն
եռայարկ զանգակատունը. որուն երրորդ
վերնայարկը քակուած է, միայն հիւսի-
սային կամարը ամբողջ կը մնայ :

Ասոր միջնայարկը որ սեզան ալ ու-
նի, սուրբ Արրորդութեան անուամբ կը
կոչուի, ինչպէս վերը ըսինք, առանց ըս-

տուգութեան. եւ է փոքրիկ քառակուսի. ասիկայ է, որ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն երրորդ մատուռ կը կոչէ Պոնտոսի պատմութիւնը:

Հին յիշատակարանը կը վկայէ, որ Աստուածատուր արեղայի ատենը, որ վանքին վանահայր եղած է 1648 թրվականին, կրկին սնգամ նորոգուած է զանգակատունը Խոճա Աստուածատուրի ձեռամբ. որ ատեն ինքը Աստուածատուրն ալ անոր ներքնայարկը նորոգել կուտայ:

Իսկ Աստուածածնայ մատուռը որ առաջին մատուռը կը համարուի, զանգակատան արեւմտեան որմին կից շինուած է երկու աւելի մեծութեամբ քան զսուրբ Յարութեան մատուռը՝ քարաշէն քառակուսի:

Արձանագիրներէն կիմացուի որ Աստուածածնի անուամբ մատուռ: կար վանքը. ինչպէս նաեւ ձեռագիրներու յիշատակարանն ալ կը վկայէ, վերին եկեղեցի կոչելով զանիկայ: Ազգային աւանդու-

Թիւնն ալ կը հաստատէ, որ աս մատու-
ռին մէջ դրաւ Յովհաննէս եպիսկոպոսը
Վամենիցիայէն բերած Լստուածածնի
հրաշագործ պատկերը. եւ՛ի պատիւ պատ-
կերին մատուռն ալ Լստուածածնի ան-
ուամբ կոչեց :

Լս մատուռը ամենեւին արձանագիր
չունի. ուստի կը մնայ մեզ վերը յիշուած
արձանագրին վկայութեամբը ըսել, որ աս
սիկայ ալ Խոճայ Ստեփաննոսը շինել
տուած է յիշատակ իւր ծնողաց հոգւոյն,
ինչպէս կերեւնայ հոն. եւ շինուած է
մեծ եկեղեցւոյ հետ :

Սենաստանին ներքին դրութիւնը :

Վմենափրկչի հիւսիսային կողմը ի-
րեն երկայնութեամբը մինչեւ զանգակա-
տունը տասներեք քայլ է, որ վանքին զե-
րեզմաննոցն է, որուն Յարութեան պար-
տէզ անուն կուտան :

Մաջնորդարանը եկեղեցւոյ արեւ-
մլտեան հիւսիսային դրան կողմէն բըռ-
նած մինչեւ պարսպի հիւսիսային արեւ-

մշտեան անկիւնը հասած է քարաշէն որմերով :

Ասոր հիւսիսային արտաքին որմը պարիսպ եղած է իրեն բռնած տեղւոյն , պարսպին երկու ծայրերը՝ ասոր հիւսիսային որմին միացած են :

Առաջնորդարանին ներքնայարկը անսոնոց գոմն է . իսկ պարսպին արեւմտեան պատին հաւասար՝ միակարգ սենեակներ շինած են ուխտաւորաց համար . որ մինչեւ պարսպին դուռը կը հասնի :

Պարիսպը մէկ դուռ մը միայն ունի , որ կը բացուի հարաւային արեւմտեան անկիւնին քով :

Անիքին շրջապատ հողերը բոլոր իրեն կալուածքն են . յառաջ մինչեւ քաղաքին արեւելեան ծայրը կը հասնէր աս երկրին ընդարձակութիւնը Պող - թմէփէի հիւսիսային երեսովը մէկտեղ . եւ բոլորին համար ալ Ֆէրմաններ ունի . որոց մէջ վանքին միաբանութեանը շատ ազատութիւն տրուած է . բայց ժամանակաւ բաւական տեղ գրաւեր են երկրին եւ քա-

դաքին մեծերը . որոնք ատեն ատեն կը զօրանային իշխանութեան մէջ :

Այժմ անոնց կալուածաթղթերովը գոհ կրլայ ազգերնիս , երբ որ միշտ աչքին առջեւ կը անսնէ այն ամեն բարեբեր հողերը բլուրին տափարակ տեղերը բռնած , որ մեծ բարիք եւ արդիւնք կը բերեն յափշտակողաց ձեռքը :

Ի՞նչ որ աս կալուածներուն եւ վանքիններքին եւ արտաքին շինութեանց եւ նորոգութեանց պատմութիւնը մի առ մի գրուած են եղեր վանքին հին յիշատակարանին մէջ . որմէ ինչպէս կերեւնայ , քանի մը կարեւոր վկայութիւններ ալ յառաջ կը բերէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը :

Ահանատուսք կը պատմեն թէ , ժինչեւ վերջն ատեններս աս հին յիշատակարանը վանքն էր քանի մը ձեռագրաց հետ , եւ ամեն ընթերցողի համար բաց . ազգերնուս հատուածեալ մասին պապական ժողովաւրդը հոն երթեւեկելով , առեր են յիշատակարանը ու Ղազարու վան-

քը ուղարկեր են :

Ահանատեսաց աս պատմութիւնը կը հաստատէ Պոնտոսի պատմութեան հեղինակը . որ իր պատմագրութիւնը գրելու ատեն՝ աս յիշատակարանը ձեռքն է եղեր . եւ անկէ կը հանէ վանքին քանի մը շինութեանց վկայութիւնները, գրքին 82, 84, 85, 86 եւ 87 երեսներուն մէջ դնելով :

Ասկէ կ'երեւնայ որ հին յիշատակարանը վանքէն յիշեալ հեղինակը վերցնել տուած, իր պատմագրութիւնը լմնցուցեր է անով . բայց ետքը աւանդը տեղը տալուն տեղը՝ ազգին սեպհականութիւնը Հռովմայ ծոցը աւանդեր է :

Վանքին այս սեպհական երկրին մէջ շինուած է սուրբ Սամաս . (Այա Սամրսուած) քաղաքին կողմը առջեւի բլուրին վրայ, որ ճանապարհէն վեր դէպ 'ի ձորը կը նայի վայելուչ դիրքով :

Այժմէ ասիկայ Հայոցն էր ժամանակին, հիմա վանքին հողին մէջ ըլլալը կը ցուցնէ :

Չարիտփան ըսուած եկեղեցին՝ որ
ինչպէս ըսինք տուջի յօդուածին մէջ,
Սուրբ Ստեփաննոսի անուամբ կառուց-
ւած է քարաշէն եւ կամարակապ, դուր-
սէն սաղաշէն. միայն խորանին կիսաբո-
լորակը գուրսէն ալ նոյնպէս ձեւացու-
ցած են արեւելեան որմին մէջ :

Միջին մեծ համարուած սեղանին
երկու կողմը մէկ մէկ հաս փղքրիկ սեղան-
ներ կան. հարաւային կողմը եղածին զը-
րայ կառուցուած է կրկնայարկ զանգափա-
սունը, որ ամբողջ մնացեր է. գուցէ ցած
ըլլալուն համար՝ եկեղեցիները քակելու
ատեն՝ թողուցեր են :

Ըսուն եկեղեցին շատ փոքր է. որու
կամարայարկը այժմեան եկեղեցւոյ մինչեւ
կէսը կը հասնի. արոր արեւմտեան պատը
չկայ. այլ միայն հիւսիսէն դէպ'ի հարաւ
կամար ձգուած է :

Իբրեւ քսան եւ ինն տարի յառաջ
աս կամարը չկար. ողջ հին եկեղեցինե-
րուն պէս ամբողջ պատով ժամատունը
զատած էր. մէջ սեղր դուռ մը ունիւ-

լով, երկու կողմէն լուսամուտ ունէր . բայց ժամատանը անվայելութիւն բերելով աս արեւմտեան որմը, քաղաքիս բարեպաշտ գերդաստաններէն արգոյ Ալմասեանց հայրը քակել կուտայ զանիկայ, եւ արեւմտեան լայնութեանը ներկայ կամարայարկը շինել կուտայ :

Ակեղեցւոյ նոր մասը հանդերձ կանանց տեղով ետքը շինուած ու եկեղեցիին կցուած է, պատերը սմուր քարով . ըստ որում եկեղեցւոյ նորոգութեան ատեն, անիկա մեծցրնելու համար՝ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմէն բաւական տեղ ներս առած են . նոր պատը հիւսիսի կողմէն կցեր են արեւելեան կողմին . որով փոքրիկ սեղանի տեղ մ'ալ յաւելցուցած են սեղանին հաւասարութեանը ու մկրտարան շինած :

Չարխափանի աս նոր բաժինը հանդերձ եկեղեցւոյ նորոգութեամբը շինել տուած է նոյն նորոգութեան ատեն մասեանի Սինաս ազայ ազգերնուս երեւելի իշխանը, որու համար երկրորդ յօդուա-

Տին մէջ գրած եմք :

Այնպէս թողորական երկայնութիւնը բեմէն մինչեւ արեւմտեան պատը՝ քրտան քայլ է . իսկ երկայնութիւնը տասն երկու :

Այնպէս Տարաւային կողմը փոքրիկ խորան մ'ալ կայ սեղանին արեւելեան հաւասարութեանը , որու դուռը դասին մէջ կը բացուի , ուր կը գտնուուի պատուրագիչ քահանան , եւ կը պահէին զգեստ եւ սպասքը :

Այնպէս միայն մէկ դուռ մը ունի Տարաւային կողմէն . կանանց դուռն ալ Տարաւային արեւմտեան անկիւնը կը բացուի շատ փոքր : Զին ատենը հիւսիսի կողմէն դուռ ունէր , որ կը բացուէր գերեզմաննոցին մէջ , որ խաչքակ կըսուէր . հիմա առ դուռը գոցած ըլլալով , քարաշարը դուրսէն կիրեւնայ :

Գերեզմաննոցին մէջ կան քանի մը եպիսկոպոսաց գերեզմաններ , որոնք պատմական յիշատակներ ունին արձանագրած վրանին :

Յօհաննէս եպիսկոպոս Լջմիածնայ նուիրակը, որ Մամենիցայէն բերաւ սեզանի խաչկալ մը եւ սուրբ Լստուածածնի պատկերը, եւ ինքը թաղեր էր Վարապետ անուն նահատակը, կը վախճանի Տրապիզոն, եւ կը թաղուի Չարխաւիան եկեղեցւոյ գերեզմաննոցին մէջ, որու գերեզմանաքարը այս տրձանը ունի վրան, եւ շատ եղծուած ըլլալուն հազիւ այսօրներ կարկացինք, որ է այս :

“Լյս է տապան Սուրբ Լջմիածնայ նուիրակ Յօհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբն եկեալ Լմենափրկչի վանից Ս. Լստուածածնի պատկերն . . . խաչկալն եւ Մարխաւու Սուրբ Լստուածածնայ խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, թուին ՌՃԾԲ : ”

Կը պատմեն որ բերած խաչկալը քաղաքին Լստուածամայր աւագ եկեղեցին գրուելուն համար, Լստուածածնայ խաչկալի յիշատակուի, զոր մեր Ժամանակի ծեր մարդիկ տեսեր են յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ :

Աստուածածնի պատկերն ալ Ամենափրկիչ վանքը կրչար . քաղաքին եկեղեցիները բացուելէն ետքը, կամ ինչ առտեն որ վանքը ամայի մնաց, քաղաքը փոխադրուեր են :

Ասկէ մինչեւ իննսուն եւ ութ քարի-օժ առաջ՝ Օպքարիա եպիսկոպոսի մը գերեզման կայ պսակիսի արձանագրութեամբ :

“Այս է սապան Օպքարեայ եպիսկոպոսի Յարերդացւոյ, որ փոխեցաւ առ Վրիստոս թվին 1109 :”

Ուրիշ շատ հնութեան մնացորդներ կան տակաւին Չարխափանի գերեզմաննոցին մէջ յունաց ժամանակէն գուցէ մնացած . Սարմարիոնեայ բոլորչի սեան մը կտոր գերեզմանաքարերու խորքը կրակուաւի մինչեւ հիմա հին ժամանակէ . ինչպէս կերեւնայ, կողմնակի ջարդուած է, եւ կտրելի է թէ յունաց արքունի շէնքերէն ըլլայ :

Բաց ասկէ՝ հաստուած մ'ալ նոյնպէս մարմարիոնեայ քառափուսի քար մը կայ

չորս մատնաչափ հաստութեամբ . մէկ երեսը լատինացւոց մեծադիր գիրերով արձանագրութիւն կայ . ասիկայ ալ կտոր մ'է . ուստի եւ արձանագիրը կիսատ է :

Չարխափանի հարաւային կողմէն կից անոր յունաց Սուրբ Երրորդութիւն անւամբ հին եկեղեցւոյ աւերակը կայ , որու պարիսպը դէպ 'ի եկեղեցւոյ գերեզմաննոցը ներս մտած ըլլալով՝ բաւական անվայելութիւն տուած է եկեղեցւոյն . ըստ որում եկեղեցին՝ որ միայն հարաւային կողմէն դուռ մը ունի , այս պարսպին ետեւը բացուելով , տեսքը գոցուած է բարձրովին :

Սուրբ Օգոսէնտ ազգերնու առաջնորդական եկեղեցին որ Եւագ եկեղեցի կը համարուի , է կամարայարկ երկար քարաշէն , երկայնութիւնը բեմէն մինչեւ աւելմտեան պատը կանանց տեղին վարի բաժնովը մէկ տեղ՝ է քսան երկու քայլ . իսկ լայնութիւնը ութ քայլ :

Երեւելեան ճակատը Եստուածածնի մեծ սեղանը կայ , ուր եւ Եստուա-

Ծամօր պատկերը դրուած է Սամենիցայէն բերած . որուն համար կըսուի՝ Թէ Ղուկաս աւետարանչի քաշածն է :

Ունի երկու հատ փոքրիկ կողմնական սեղաններ . յսոր խորանը՝ ուր պատարագիչը կ'զգեստաւորի , հիւսիսային կողմն է , ուսկից կելնեն առաջնորդարարնր առանձին դռնով :

Ասոր վրայ կառուցեալ է զանգակատունը , որ հիմա կործանուած է կիսով չափ՝ արքունի հրամանաւ , ինչպէս յիշած եմք վանքին պատմութեան մասին մէջ :

Աս խորանին սեղանը աւազան ըրած են մկրտութեան . եւ ասիկայ արեւմտեան կողմէն աջ եւ ձախ երկու դուռ ունի . մէկը եկեղեցւոյ մէջ կը բացուի , միւսն ալ առաջնորդարանը կելլէ . առաջին դասէն , առանձին դուռ ունի , ուսկից պատարագիչը եկեղեցին կիջնայ :

Սանանց տեղը՝ եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը վարի բաժնէն զատ՝ վերնաշարկ ալ ունի , որ վարի բաժնէն . աւե-

ը յառաջ եկած է եկեղեցւոյ մէջ :

Արեւուն տարի հազել կայ, որ կաւնանց վերնատունը շինուեցաւ եւ վարի կողմը մեծցաւ, որ տանն եկեղեցին ալ նորոգեցին : Ասիկայ եգաւ Խարայէլ եւ պիսկոպոսին առաջնորդութեան տակեր իսկ տանիքը հանդերձ կամարներով փերջի տաննէրս նորոգել տուաւ Աարապետ վարդապետ կեսարացին, որ 1842 ին առաջնորդ եղաւ :

Մէկ դուռ միայն ունի սուրբ Օգոսէտ հարաւային արեւմտեան կողմը . որ եկեղեցւոյ բուն մուտքն է . հին տանն եկեղեցւոյ դուռը հարաւային ումին մէջ տեղն էր, որ մինչեւ հիմա շարած կերեւնայ դուրսէն շատ փոքրիկ . բայց այս դուռը ինչպէս կրսն, նորոգութենէն առաջ գոցած է եղեր :

Սանանց վերնատունը եկեղեցւոյ դուրսէն ալ ճանատարհ ունի, որ արեւմրտեան անկեան մէջ բացուած փայտէ սանդուխով բարձրացած է :

Եկեղեցւոյ դրան վայ արեւմտեան

կողմէն սկսած տախտակամաճ դաւթի
շինուած է, ուր է եւ մամառունը :

Սուրբ Օգոսէնա եկեղեցին պարբ-
պապատ է Չարխափանի պէս . բայց ա-
սոր առջեւ գերեզմաննոցը անոր պէս չն-
դարձակ չէ . ուրիշ հնութիւն մը չկայ
գերեզմաննոցին մէջ բաց 'ի մէկ հնագոյն
խաչքարէ, որ հին ժամանակի մնացորդ
մըն է, պատուանգանին վրայ այսպիսի
արձանագիր մը ունելով :

“ Սամաւն Աստուծոյ կանգնեցաւ
սուրբ Աշանս 'ի բարեխօսութիւն վար-
պետ Յանանին, եւ կենակցին եւ զաւա-
կացն Յովհաննէսին եւ Սկրտչին եւ ծր-
նագաց նոցին . թվին ՋԻԵ : ”

Քանի մը կարգաւորաց գերեզման-
ներ սպ կան, որոց մէջն է Վրիգոր ե-
պիսկոպոսինը, որ հօս կը թագուի իրեն ա-
ռաջնորդութեան երկօտասաներորդ տա-
րին . որմէ ետքը ասկաւին այս Պանտոսի
վեճակը եպիսկոպոս եկած չէ բաց 'ի ո-
մանց, որոնք հիւր եկած են :

Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցին որ ա-

Մենէն փորըն է, քաղաքիս Պէրպեր Օլ-
լի ըսուած թաղը շուկային վրայ, շին-
ուած է նոյնպէս քարաշէն. յիշեալ եր-
կու եկեղեցիներուն ձեւովը՝ երեք փոր-
րիկ սեղան ունի. աւանդատունը վերին-
ներուն պէս հարաւային կողմն է, եւ ու-
նի երկու դուռ հարաւային եւ արեւ-
մրտեան, որ եւ կանանց դուռն է: Եկե-
ղեցւոյն արեւմտեան մասը կանանց որոշ-
ուած է հանդերձ վերնայարկով:

Ասիկայ յիշատակարան չունի, եւ
շրջապատը որ առաջ մինչեւ շուկայի վը-
րան գերեզմաննոց էր, հիմա կրպակներ
շիներ են, ուստի եւ բակը որ եկեղեցւոյն
հարաւային կողմն է, շատ նեղ մնացեր է:

Խաչքար մը կայ, որ շինութեան ք-
տեն կրպակին որմին մէջ կանգնեցուցած
են՝ եկեղեցւոյ հարաւային դրան դիմա-
ցը. իսկ եկեղեցւոյ նորոգութեան թուա-
կանը փորրիկ քարով մը դրուած է հա-
րաւային դրանը քով հայոց ՌՄԾԳ թը-
ւին:

Եկեղեցւոյ դուրսէն հիւսիսային որ-

մին մէջ դրուած են գերեզմանաքարեր,
 որոնք վրանին արձանագիրներ ունին կէս
 մը ամբողջ, կէս մը աւրուած ՊՂԳ.
 (1444) հայոց Թուականին . եւ շինուած
 է եղեր՝ ի յիշատակ Շաբեցի ԽոճայՍ՝ ու
 րատին :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԿԻՆՔԵՐՈՐԴ

Ստորագրութիւնք ճանկիւլ քաղաքաց հանգերձ համառօտ տեղեկութեամբք ազգիս, 'ի Չարշամպա, 'ի Յիւնեա, 'ի Փաձցա. յ Օրտու, 'ի Կերասն եւ 'ի Քրեպօրի

Գործոյս հինգերորդ որ եւ վերջին յօդուածովը կուտանք ճանկիւլ քաղաքաց ստորագրութիւնները, ինչպէս յառաջարանին մէջը խոստացեր ենք :

Ճանկիւլ մէջ Չարշամպա քաղաքը առաջինը ըլլալով, նախ եւ առաջալանկէ կ'սկսինք ստորագրութեանը հետ ազդերնուս համառօտ տեղեկութիւնն ալ :

Ե. Չարշամպա քաղաքը իր կոչումը առած է տաճկաց չորեքշաբթի աւուր անունէն, ամեն չորեքշաբթի օրերը հոն տօնավաճառ ըլլալուն համար. ուր ամեն շրջակայներէն կը ժողվին հայ եւ տաճիկ առուտուր ընելու :

Թէ եւ Պոնտոսի պատմագիրը կրտէ, թէ այս անունը գեթէն առնուած է, որ Հայաստանէն կուգայ եւ Եմասիայէն անցնելով կը մտնէ Լինոպոնտոս, որ Սամ-

տոնի ծոցն է, բայց բնակիչքը առաջինէն
առած կը համարին քաղաքին անունը:

Քաղաքը ծովէն չորս ժամու հե-
ռաւորութեամբ դէպ 'ի ներս շինուած է
դեպի վրայ նոյն Վինոպոնտոսին մէջ՝ Սամ-
սոնի արեւելեան կողմը ութ ժամ հեռի
անկէ ընդարձակ ծաննոցին մէջ, որ Տէփչ-
քէնտէն օկոսած մինչեւ Թէրմէ կը հաս-
նի:

Վինոպոնտոս ըսուած Սամսոնի աս
ծոցը, որու մէջ Չորչամպա քաղաքը
կայ, կերեւնայ թէ հին տոնն ծածկուած
էր ջրով, ու ետքը ցամաքը ելեր է ծա-
վաւ տեղատուութենէն. ըստ օրում ի-
րեն դիրքն ալ այսպէս կը ցուցնէ. վասն
զի լեռանց շրջապատ դօտիները՝ որոնք
կիսաբողոքակ դիրքով ծովը պատեր են
Ինձի պուռուն ըսուած հրուանդանէն մին-
չեւ Իւննայի հրուանդանին դարձուածը,
հեռուէն ծովու եզիրքի պէս կերեւնան
եւ. բոլորակ Վինոպոնտոս ըսուած ծոցը՝
ծովի մակերեւութէն աւելի բարձրու-
թիւն չունի:

Այս կարծիքս տեղւոյն հին աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ, որու համար կըսուի թէ Պօլսոյ նեղուցը չքայուելէն առաջ՝ աս ծոցը ծովը բռնած էր. ասիկայ ալ կը հաստատեն Ղուրշուկու տէրէ ըսուած ձորի ապառաժէն, որ լեռանց գօտիներուն մէկն է եւ վրան մինչեւ հիմա երկաթի օղը կեցած է, ուր նաւերը կը կապեն եղեր ծովը խարսխած ատեն :

Գետը՝ որ հին ատեն յունաց լեզուով Իրիս-Սոմսիս կըսուէր, քաղաքին մէջէն կանցնի, հարաւէն դէպ'ի ծովը վազելով, եւ հիմա Նէշիւ Րամաղ կըսուի :

Քաղաքին մեծ մասը արեւելեան բաժինն է, որ քաղաքացւոց կրպակները եւ տաճկաց բոլոր բնակութիւնն են. որու մէջ է քաղաքապետին տունը եւ կառավարութեան տեղին :

Իսկ արեւմտեան բաժնին մէջն են հայոց եւ յունաց տուները համարեալ թէ բոլորն ալ մեծամեծ պարտէզներու մէջ

ընդարձակ սրահներով . աս պատճառաւ քաղաքին տուները երկու բաժնի մէջն ալ ծառերով պատած են :

Եւ որովհետեւ Պոնտոսի պատմագիրը տեղւոյն ազգերնու գօնէ իրեն ժամանակի եղածը չի գրեր, մենք մեր ոճով մեր ժողովրդոց վէպը եւ եկեղեցական անցքը ըստարուժ չենք կրնար թողուլ յանձանութս, աս տեղինն ալ հարկաւոր եղածները պիտի 'ի գիր առնուիք :

Չարշամպա քաղաքին մէջ հացոց ազգէն կան մինչեւ հարիւր յիսուն տուն, որոց յառաջաւորները հացի եւ այլ ուտելիաց վաճառականութիւն կրնեն ծովեզերեայ քաղաքներուն հետ :

Հասարակ կարգի անձիկքը՝ ոմանք խանութպան են, ոմանք դերձակք, հացագործք, եւ ոմանք սրճանոց եւ գինետուն կը բռնեն, որ յաճախ գործ կը դրնեն անդ :

Եկեղեցին Սուրբ Լստուածածնի անուամբ՝ շինած է 1816 թուին հասարակ փայտաշէն . միայն արեւելեան պա-

որ որ չորս սեղան ունի, կոփածու քա-
րով շինուած է կրաշտղախ եւ ցած կի-
սարողորակ :

Ըս եկեղեցին օժեր է Վարբեցի Յով-
հաննէս Վաթուղեկոսը, որ յիշեալ թը-
ւանանին մէջ Լ. Չմիածնայ կողմէն նուի-
րակ եկած էր :

Ժամանակաւ շատ ազատ ունէր եւ
եկեղեցին. բայց Տիրեպէկներուն իշխանու-
թեան ատենը ապստամբները կոզոպտեր
են բոլոր սրբութեան անօթները՝ ինչպէս
որ կրսուի, թելադրութեամբ տեղեւոյն իշ-
խանին :

Բ. ԻՆԵՆՍ

Իւնեայ քաղաքը Սասանի ծովածո-
ցի արեւելեան հրաւանդանին վրայ շին-
ւած է ծովեզերքը արեւմտեան կողմի,
ատեները խիտ առ խիտ մէկ մէկու վրայ,
հրաւանդանը ընգարձակ ստորագու-
նենարուն համար. բայց իր առջեւը ե-

զած լուսնաձեւ ծոցը հարաւային կողմէն տափարակ եւ սակաւ ինչ ընդարձակ ըլլալով, քաղաքին հարաւային մասն ալ այն կողմը կը տարածուի, ուր են շուկայն եւ առաւելապէս տաճկաց տուները :

Նսււահանգստին արեւելեան ծայրը՝ ծովին մէջը յառաջանալով կը երկարի մինչեւ Ֆաձցայի հրուանդանը, բայց աս ընդարձակութիւնը ծանծաղուտ ըլլալով, մեծ նաւեր ծովեզերքը ցամաք չեն կրնար մերձենալ :

Քաղաքին հարաւային ծայրը որ ծոցին մէջ կը վերջանայ՝ տափարակ աւազուտ տեղ մ'է. եւ անդ կը շինեն նաւերը բայց կանոնաւոր նաւարան չըլլալով, մեծ նեղութիւն կը կրեն նաւը ջուրը իջեցնելու ատեն :

Մեր ազգը աստ քառասուն տուն են անալ քաղաքին արեւմտեան մասին մէջ յունաց հետ խառն, որոցմէ միշտ նեղութիւն կը քաշեն :

Եկեղեցի մը ունին Սուրբ Մինասայ անուամբ, որ նոր շիներ են 1831 թուին

Ստեփաննոս պատրիարքին օրովը, որու յիշատակագիրը մարմարիոնեայ քարի մը վրայ փորուած՝ եկեղեցւոյ հիւսիսային դրան ճակատը դրուած է, ուստի կանայք եկեղեցի կը մտնան, ըստ այսմ :

“ Ը ինեցաւ Սուրբ Մինաս եկեղեցիս արդեամբ եւ ձրի աշխատութեամբ Խւնիայի բողոք ժողովրդոց ՚ի պատրիարքութեան տեառն Ստեփաննոսի անտուած ընտիր արք եպիսկոպոսի . 1835 յամի տեառն յուլիսի 1 :

Յամին 1840 երբոր Խւնեայ մեծ հրկիզութիւն մը եղաւ, առ եկեղեցին ալ այրեցաւ իսպառ . պատերը քարաշէն ըլլալով, միայն անոնք ազատեցան, որոնք հրդեհին սաստկութենէն այրուածի պէս կարմրցած են . ան ատենէն մինչեւ հիմա եկեղեցին ամայի եւ անշուք մնացած է, միայն տանիքը փայտով ծածկեր, մէջը ժամերգութիւն կրնեն . բայց ծածքին տակէն շրջապատը բոլոր բաց է կտմարայարկ ըլլալուն համար :

Եւ եկեղեցին նոր շինելու ատեն,

Մարայլեան Յարութիւն վարդապետը որ
առաջնորդ եղեր է, կուզէ եղեր իրեն վե-
րահասութեամբը շինելու, բայց ժողո-
վըրդոց յառաջաւորներէն Սարգիս աղա
Սարաֆեան ծախար անոր ձեռքը շտալուն
համար, գժտութիւն կը հանէ, եւ աս
պատճառաւ Իւնեացիքն ալ Չարշաճ-
պացոց հետ համաձայնելով, զանիկայ
առաջնորդութենէ հանել կուտան. հիմա
ժողովուրդը եկեղեցոյ ամայութիւնը այս
գժտութեան երեսէն պատճառած կը սե-
պեն, բայց աւելի լաւ չէ որ միարանու-
թեամբ եւ ազգային եռանդով իրենց ա-
զօթից եւ հաւատոյ տունը նորէն պայ-
ծառացնեն ծախարն շինայելով, որ իրենց
անմիարանութեան պտուղը կերենայ :

Հին եկեղեցի կայ եղեր ազգերնուս
փոքր ինչ նորէն վար ծովեզերքին վրայ
յունաց թաղին մէջ, զորն որ նորը շինե-
լու ատեն կը քակեն, եւ հիմա անոր տե-
ղը առաջնորդարան եւ դպրատուն շինե-
լու հիմն ձգած են. բայց ասոր ալ շինու-
թիւնը նոր սկսած, տաճրիկները յունաց

գրգռութեամբը ուրք ելեր կրխափանեն ,
բարձրութիւնը պատճառելով :

Յոյները երկու հազար տան չափ են
Իւնիայի մէջ, եւ երկու եկեղեցի ունին :

Ունին եւ երկու ուխտատեղի, ուր
մեր ժողովուրդն ալ կը յաճախեն :

Չկրցանք ազգերնուս հաս տեղսերը
դալուն ժամանակը ստուգել՝ ինչպէս
Չարչամկացւոցն ալ, մանուսանդ թէ հին
ատենի ազգային շինուած մը չունենալով,
կարեւոր յիշատակարաններ ալ կը պահ-
սեն :

Բայց ասիկայ յայտնի է, որ վաղուց
չէ ազգերնուս դաղթականութիւնը այս
ծովեզերեայ քաղաքս. այլ անցեալ դարուն
մէջ եղած պիտի ըլլայ, երբոր ծովա-
յին ճանապարհորդութենէն վաճառա-
կանութիւնը ծաղկիլ սկսաւ ծովեզերեայ
քաղաքներուն մէջ, որով եւ Մնատուրի
քաղաքներէն շատերը արհեստից ինկնա-
լով, ժողովուրդն ալ հետ զհետէ աս կող-
մերը դարձեր են ապրուստի համար :

Ասիկայ մեր օրովն ալ կը տեսնենք.

աս կողմերը, վասն զի որքան որ մեծամեծ
գործարաններ բացուեցան ձեռագործ ար-
հեստներու Տաճկաստանի բանակ քա-
ղաքները, այնքան եւ բնակչաց արհեստա-
ւորներն ու ձեռագործաց արժէքը վար ի-
ջաւ, եւ իրենք ալ ապրուստի համար կը
ձգեն իրենց քաղաքները, եւ ծովեզերեայ
տեղեր կը դիմեն ուրիշ միջոցներով վաս-
տակ ընելու:

Իւնեայի հայրնակչաց մէկ մասը Աե-
րասոնէն եկած է երկրին տէրեպէ յիներուն
բռնութեան երեսէն, որոնք թանգիմաթէն
յառաջ քրիստոնեայ հպատակներուն
շատ վիշտ կուտային իրենց գաւառին
մէջ:

Գ. ՖԱ28Ա6

Փոքրիկ դիւղաքաղաք մըն է Փաճցայ,
Իւնիայի արեւելքը վեց ժամ անկէցա-
մաքի ճանապարհաւ հեռի. տեղւոյն դիր-
քը աւելի վայելուչ է տեսողաց քան Իւն-

եայի . քանզի անտառախիտ բլուրներ կը շրջապատեն զանիկայ . եւ զիւրը բարձրաւանդ բլուրէն մինչեւ ծովեզերքը կը տարածուի :

Հովտին երկու կողմէն կ'իջնեն գէպ 'ի ծովը երկու փոքրիկ գետերը՝ մէկը Լլչէկ՝ ճիէ, մէկայը Պօլաման, որոնք հիմա այս ուամիկներէն այս անուաներով կը կոչուին . Պօլաման երեւելի է իրեն անուամբ, իսկ արեւմտեանը որ Լլչէկճիէն է, Պոնտոսի պատմագիրը չսիշատակեր, ինչպէս մեր ազգին համար ալ, որոնք փոքրիկ եկեղեցի մ'ալ ունին հովտին բարձր դիրքին վրայ, ինչպէս իր տեղը կրսեմք :

Օրովու եզերքին վրայ քաղաքագիւղին արեւելքը՝ կէս ժամ հեռի անկէ՝ յունաց երեւելի մենաստանը կայ ԼՅՎոստանդին անուն, որ հիմա աւերակ է :

Մեր ազգէն ինը տունմիայն կան Պաճցայ, որոնք Նիկիսարէն եւ Իւնիայէն եկած են . եւ ունին փոքրիկ եկեղեցի մը Սուրբ Լստուածածնի անուամբ,

ինչպէս վերը ըսինք՝ հարաւային բարձրաւանդակին վրայ :

Եւ եկեղեցին շինած է բարեյիշատակ իշխանն Յովհաննէս Յովհաննօղլի 1809 թուին՝ Պաճցայ եղած իրեն ժամանակի ժողովրդոց օգնութեամբը . Կէրեպէյից ժամանակը շատ դժուարին էր քրրիատոնէից եկեղեցի շինել, բայց Պաճցայի տաճիկ իշխանը յարգելով տեղւոյն հայերը, թող կուտայ անոնց եկեղեցին շինելու :

Յիշեալ իշխանը եկեղեցւոյ տեղը ընդարձակ երկիր մը գնած էր յառաջագոյն . երբոր եկեղեցին կը շինեն, մնացած երկիրըն ալ բաժին բաժին կրնէ Հայոց վրայ, եւ անոնց տարեկան տուրքը կը նուիրէ յօգուտ եկեղեցւոյն . աս յիշատակը մինչեւ հիմա անկորուստ կը պահեն իրեն բարեյիշատակ որդիքն ալ . աս պատճառաւ հայոց տուներն ալ եկեղեցւոյ շքեղապատն են :

Եկեղեցին շատ փոքրիկ փայտածածք շէնք մըն է, որոն շինութեան յիշատա-

կարանը փորադրուած է պատարագի վէժ քարին վրայ՝ ըստ այսմ. « շինեցաւ եկեղեցիս այս ձեռամբ Յովհանն օղլի Պ. Յովհաննէսին եւ Ֆաձցայ եղեալ ծողովորոց արդեամբքն . 'ի Թուին ՌԾԾԸ (1809) յուլիսի 1 ին :

Դ . ՕՐԴՈՒ

Օրդու քաղաք Նանիկու՝ Ֆաձցայէն տասներկու ժամ հեռի է ցամաքի ճանապարհաւ . եւ է այն ծովածոցին վրայ , որ Անայի աս դիւ սրեւելեան հրուանդանէն սկսած՝ կ'երկարի արեւելք մինչեւ Մալաթ գետը՝ Եօռոզ ըսուած հրուանդանին մօտ :

Քաղաքին բնակութիւնը Պօղթէփէ ըսուած բլրոց ստորոտէն սկսած կը տարածուի մինչեւ հարաւային ծովածոցին եզերքը :

Եյս մասն քաղաքին որ դաշտավայրին վրայ հարաւային լեռանց շրջապատ

Հովտին մէջ է, են յունաց տուները առաւելապէս եւ քաղաքացւոց կրպակները, որոնք մինչեւ փոքրիկ գետը կը հասնին, որ Սալաթէն ասդին դէպ 'ի քաղաքը՝ Փոխլու-Տէրէ կը կոչեն :

Արեւելեան կողմէն երեք գետ կը վազեն քաղաքէն դուրս . որոց եւ ոչ մին չյիշատակեր Պոնտոսի պատմագիրը . առաջինը ինչպէս ըսինք՝ Փոխլու-Տէրէ, երկրորդը Ղիվել եւ երրորդը Սալաթ :

Այս երրորդ գետը մեծ է երկուքէն ալ եւ շատ տղմահոս . արեւելեան հողմը փչած ատեն՝ անոր ընթացքը որ ծովը կը վազէ, մէկ ժամու միջոց կը տարածի մինչեւ քաղաքին առաջը, եւ սղմագոյն ծովու երեսը կը բռնէ, որ անոր պարզութեանը հետ կը թուի թէ չմիանար :

Հայոց տուները որ գեղեցիկ դիւրով ամենքն ալ Պօզթէփէիլանջին վրան են, հարիւր երեսունի չափ են ընդ մեծ եւ ընդ փոքր հանդերձ գիւղացւոց գաղթականներով, որոց ոմանք եկած են Թաւազարայէն, ոմանք Աերասոնէն, իսկ գիւ-

ղացիքն խամշոնցիներէն են, որոնք ճանկու բոլոր լեռնակողմերը ցրուած են :

Աստեղի հայք ըստ մեծի մասին վաճառականութիւն կրնեն, որոնք սովորաբար տարին երկու անգամ Տրապիզոն ապրանք կը տանին . հասարակ անձինք ամեն ստորին արհեստ կրնեն . զիւղացւոց սովորական է երկրագործութիւն . յառաջաւորները հացի վաճառականութիւն կրնեն մերձակայ ծովեզերեայ քաղաքներուն հետ :

Հին սովորութիւնէ քաղաքիս բնակչացը, ամառը տաքութեան երեսէն որ շատ նեղութիւն կուտայ շուկայի մէջ եղողներուն հարաւային հովին պատճառաւ, ամարանոց գնալ Չամպաշը ըսուած լեռք մինչեւ երեք չորս ամիս, ուր կը յաճախեն վաճառականք Ղարահիսարէն Թոխաթէն եւ մերձակայ զիւղերէն, որոնք ալ ըստ օրինակի Օրդուցւոց այն տեղը կրօպակ ունին եւ տան բնակութիւն :

Մեր ազգը Օրդուի մէջ իրենց նոր եկեղեցւոյն տեղը հին եկեղեցի ունէին

Սուրբ Մատուածածնի անուամբ . որ եւ
1852 թուին քակեցին եւ նոյն տեղը
քարաշէն եւ զմբեթաւոր եկեղեցի շինե-
ցին նոյն անուամբ :

Ե . ՄԵՐԱՊՈՒՆ

Կերասոն քաղաքը Օրդուի արեւելքը
ըլլալով՝ տամներկու ժամ հեռի է անկէ
ցամաքային ճանապարհաւ . ասոր շէնքն
ալ մէկաշնորուն պէս ծովեզերեայ շքա-
ւղատ լերանց ստորոտն է . որոնց թեւը դէպ
'ի ծովը երկաբելով՝ կը ձեւացընէ Կե-
րասոնի հարաւային ընդարձակ ծոցը մին-
չեւ Մյվասիլ, որ քաղաքին առջևը ար-
եւմտեան կողմն է :

Քաղաքը երկու մասն է բաժնուած
քարածայռ բլուրին պատճառաւը, որու
վրայ կայ քաղաքին հին բերդը . առջև որ
եւ մեծ կտորը՝ արեւելեան հարաւէն
դէպ արեւմուտք ինկած է . տարածուած է
ծովեզերքը, որու մէջն են շուկայն, պան-

դոկներ, մաքսատուներ եւ Քարանդինան,
որ քաղաքին դատաւորի պալատին հետ
բլուրի քարաժայռին վրայ արեւելքէն
քաղաքին վրան կը նային :

Իսկ կէս մասը բլուրին ետեւը առան-
ձին ձանապարհաւ բաժնուած է առջի-
նէն անոր հիւսիսային կողմը նոյն պէս
ծովեզերքին վրայ, որուն մէջ դարձեալ
քանի մը կրպակ եւ գինետուններ կան մեծ
շուկային հեռաւորութեանը համար :

Ես միջանկեալ բարձրադիր բլուրը
որ Աերասոնի հրուանդանը կը կացուցու-
նէ, բաժնուած է շրջապատ լեռներէն,
գեղեցիկ հովիտ մը մէջ մտնելով, որու
մէջէն կ'անցնի քաղաքին մասերը միացը-
նող ձանապարհը : եւ լըուած է կաղինի
պարտեզներով :

Բաւական ընդարձակ դիրք ունի բլու-
րը, եւ իրեն բարձր ծայրը կը հայի քաղա-
քին երկու մասին վրայ ալ. ասոր չորս
բողորը յուճաց բնակութիւնները պա-
տած են, դատաւորի պալատէն սկսած
ծովի կողմէն մինչեւ հիւսիսային մասն

քաղաքին :

Իլուքին եւ լերանց միջոցը եղած հովիտը կերեւնայ թէ 'ի հնուամն ծովը բռնած էր . ըստորում այս ցամաքը հարաւային ծովածոցին ծայրն է, ուր որ հիմա ջրոյնուազութենէն բնակութիւնը շինած են Սամսոնի Լինոպոնտոսին նման :

Իերդը որ բլրոյն վրայ է, աւերակէ իսպառ, որուն պարիսպը որ կը սկսի արեւմտեան ստորոտէն, բլրոյն կէսէն մինչեւ դազաթը կ'ենէ . բլրոյն արեւելեան կողմը պարտէզք եւ վարելաանդէներ են :

Պոնտոսի պատմագիրը եկեղեցիներ կը յիշատակէ բերդին մէջ, բայց միք չեմք գրուներ անդ եւ ոչ մինչմարանք հնութեան կամ սրբազան տեղեաց . այլ միայն պարսպէն դուրս բլրոյն արեւմտեան ոտորտին վրայ յունաց եկեղեցին . որ այժմ մարտկոց ձեւացրնելով՝ թնդանօթներ շարեր են անոր պարսպին մէջ :

Յիսուն տուն հայոց ազգկայ Աերասոնի մէջ, որոնց շատը Թամզարայէն եկած են . զարմանքն այս է, որ Աերասոնցիները

զրեթէ բոլոր ճանիկու մէջ ցրուած են .
 իսկ ուրիշները անոնց տեղը կը փոխանակեն .
 մէջերնին շատերը արհեստաւոր են . յա-
 ուաջաւորներէն քանի մը անձինք վաճա-
 ոականու թեան կը պարապին :

Մեր ազգին եկեղեցին յիշատակեալ
 ապառաժ բլուրին մէջն է . որու տեղը չէ
 թէ փորուած է քարէն , ինչպէս Պոնտո-
 սի պատմագիր կըսէ եր . 54 . այլ մեծ
 այր մըն է երկայն բացուած ապառա-
 ժին մէջ անմիջապէս ծովուն վրայ ,
 բերանը լայն , եւ մէջը երկայն եւ նեղ ,
 ներքուստ կամարակապ ըրած են եւ յա-
 ուաջը կրաշաղախ որմով փակեր են . եւ
 մէջի նեղ բաժինը սեղան ձեւացուցեր ,
 եւ բեմով պատեր են , ուր կը մատչի պա-
 տարագ :

Միջին լայնութեանը երջու կողմէն
 երկու փոքրիկ սեղան ալ յարմարեր են որ-
 մին երեսը . երկուքին մէջն ալ յիշատա-
 կագիր քարեր ազուցած են , որոց մին շի-
 նութեան արձանագիրն է , եւ միւսը ան-
 վերձանելի է :

Հիւսիսային սեղանն այսպիսի յիշատակարան ունի :

“ Յիշատակ է սուրբ Սարգիս եկեղեցիս Ղափանցի Տաւալի որդի Մինասին . որ եղև պատճառ շինութեան ՚ի ժամանակս տէր Սարգսին , երեցփոխան Սարգսին . թուին ՌՃԾԱ : ”

Իսկ հարաւահողման յիշատակարանը խաչքար մըն է հանդերձ երկաթազիր արձանազրով , բայց միայն թուականը որոշ կրտսնուի , որ է հայոց ՌՄ . թուին :

Երկու ազացուցու թիւն կուտայ այս արձանազիրը . մէկ որ , յիշատակեալ այրին շինութենէն յառաջ՝ անոր տեղը եկեղեցի եղած չէ . ասով սուտ կելլէ Պնտոսի պատմադրին ըսածը՝ որ կրտէթէ՝ յառաջ եկեղեցի էր սուրբ Լստուածածնի անուամբ :

Երկրորդ՝ տսիկայ յայտնի կերեւնայ որ , աս այրին շինութենէն յառաջ հայք կան եղեր ՚ի Աերասոն , եւ եկեղեցիալ ունեցեր են անշուշտ , ըստ որում քահանայ ալ կը յիշատակուի արձանազրին մէջ , այլ

Թէ ո՞ւր, յայտնի չէ, մանաւանդ թէ՛ այժմեան եկեղեցւոյ տեղն ալ շինու թեան առաջնը՝ ի յունաց գներն են, եւ ժողովուրդն ալ գրեթէ նորեկ են, եւ ՚ի թագս թաղս Տաճկաց տուն գներ, խառն անոնց հետ կը բնակին :

Քաղաքին հարաւային բաժնին մէջ, ուր որ հայոց բնակութիւնն է, նորերս գնեցին մեր ժողովուրդքը ընդարձակ դեռտին 125 կանգուն երկայնութեամբ, եւ 38 կանգուն լայնութեամբ. եւ շքապատը պարիսպ ածելով յանցեալ տարի շինեցին հոյակապ դպրատուն մը, որ գիտաւորութիւն ունին եկեղեցիի դարձնելու, ունեցածնուն անյարմարութենէն եւ վտանգէն ապազուերով :

Տաճկաց գերեզմանոցին մէջ գերեզմանի մը վրայ մատուռ մը շինած են տաճիկները, զոր Աէյաթի Քասախ կըսեն. իսկ հայք եւ յոյնք սուրբ Գէորդ, ուր այս քրիստոնեայ ազգերը ու խափկերթան ամեն շաբաթ օր :

Կերեւնայ թէ այս տեղս ժամանա-

կաւ. Յունաց ձեռքն է եղեր, եւ Սուրբ
Պէտրոս անուամբ եկեղեցի մը կայ եղեր
հոն որ ետքը տաճկաց ձեռքն անցեր է:

Զ. ԹՐԻՊՈԼԻ

Թրիպոլի փոքրիկ քաղաքը Օւֆ-
րէէն դէպ ՚ի արեւելք երեք ժամու ճա-
նապարհ հեռի բլայով, անոր զիմացի
փոքրիկ հրուանդանին վրան է, որով Օւֆ
րէի ընդարձակ ծովը կը ձեւանայ:

Այս փոքրիկ հրուանդանին երկու ե-
րեսը բռնած են քաղաքին տուները, որով
եւ երկու թաղ կը բաժնուի՝ արեւել-
եան եւ արեւմտեան. եւ երկուքին առ-
ջին ալ փոքրիկ նաւահանգիստներ կան,
ուր նաւակներ զկայ կ'առնուն:

Ելուրին բարձրագիւր տեղերը տաճ-
կաց տուները բռնած են. յունացը բլու-
րին շրջապատ քարածայր ափանց վրայ
կը բոլորին անմիջապէս ջուրին վրայ:

Իսկ հայոց բնակու թիւերը ասոնցմէ

եւ քաղաքին շուկայէն վեր լեռան ստորոտին վրայ է, որ ցածնալով հրուանդանին կը կցուի. աւելի զուարճալի դիրք ունի, եւ տաճկաց տուներուն մէկ մասն ալ հայերուն հետ կը խառնուի աս ստորոտին վրայ :

Ազգերնիս 'ի Թրիպօլի՝ հազիւ քառասուն տան կը հասնի, բայց քարաշէն գեղեցիկ եկեղեցի մը ունին իրենց տուներուն կարգը. հանդերձ դպրատունով, որ եկեղեցւոյ պարսպին մէջն է արեւմտեան դրանը կցուած՝ կրկնայարկ, որ ծովուն վրայ կը նայի : Անութեան յիշատակարանը չկայ, բայց նոր ժամանակի շէնք է, եւ աւելի տեղեկութեան արժանի զրբելք չունի վրան :

Յոյնք քանի մը ուխտատեղիներ ունին, որոնք հին ժամանակէ մնացած են յիշատակ հետութեան՝ քաղաքին արեւելեան եւ արեւմտեան կողմը :

Հրուանդանին ծայրը յունաց եկեղեցիին քով մարտկոց շինած են երկրին ներկայ խռովութեան ատեն, որու մերձ է

Էմին աղա բսուած իշխանին պալատը,
 որ քսան եւ հինգ տարի կառավարիչ ե-
 ղածէր երկրին տերէպէութեան ատեն :
 Ասոր համար կը պատմեն, որ աւագակնե-
 բու եւ չարագործ մարդոց խիստ վրէժխըն-
 դիր էր, եւ մէկու մը մնասը չէր կամեր :

Վ.Ն.Բ.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 1569

